

ГУМАНІТАРНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ (БІЛА КНИГА)

Аналітична доповідь

Київ 2020

Електронну версію аналітичної доповіді розміщено на: <http://www.niss.gov.ua>
 За повного або часткового відтворення цієї публікації посилання на видання обов'язкове

Авторський колектив:

О. О. Сінайко (керівник авторського колективу); *Ю. А. Тищенко* (вступ);
Ю. Б. Каплан (вступ); *О. Ю. Михайлова* (розділ 1); *О. Л. Валевський* (розділ 1);
М. Т. Степико (розділ 1); *О. М. Литвиненко* (розділи 2, 5, 6); *А. Ю. Іщенко* (розділ 3);
М. М. Карпенко (розділ 3); *В. С. Лозовий* (розділ 4); *С. О. Зубченко* (розділи 5, 6, 9);
В. О. Бакальчук (розділ 7); *С. В. Дубова* (розділ 7); *С. І. Здіорук* (розділ 8); *В. В. Токман*
 (розділ 8); *Т. В. Черненко* (розділ 10).

За загальною редакцією *Ю.Б. Каплан, Ю.А. Тищенко*

Г93 **Гуманітарна** політика в Україні: виклики та перспективи (Біла книга): аналіт. доп. /
 [Сінайко О. О.(кер. авт. кол.), Тищенко Ю. А., Каплан Ю. Б., Михайлова О. Ю., Валевський О. Л.
 та ін.] ; за заг. ред. Ю. Б. Каплан, Ю.А. Тищенко. – Київ : НІСД, 2020. – 126 с.

Пропонована аналітична доповідь підготовлена у форматі «Білої книги» і містить огляд основних нагальних проблем у гуманітарній сфері України: культурній, освітній, науковій, мовній, а також у сфері релігійно-церковних відносин, прав національних меншин та корінних народів, розвитку креативних індустрій. Окрему увагу приділено завданням державної політики у сфері культурної (публічної) дипломатії та соціогуманітарної реінтеграції тимчасово окупованих територій України. Акцентується на проблемах розвитку гуманітарної сфери в умовах пандемії COVID-19: обмеження масових заходів, яке поставило сферу культури та креативних індустрій на межу виживання, а також потреби в розвитку якісної дистанційної та онлайн-освіти у закладах середньої та вищої освіти. Розглянуто питання щодо стану музейної справи та музейних фондів в Україні, існування розриву в рівні доступу до якісних культурних послуг між населенням великих міст та периферії. Проаналізовано ситуацію з «мовним» питанням, зокрема переваги й виклики прийняття та імплементації Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». У доповіді приділено увагу завданням державної політики реінтеграції в соціогуманітарній сфері, що охоплюють аналіз стану гуманітарної сфери на тимчасово окупованих територіях, окреслюють коло соціогуманітарних потреб жителів тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб, які потребують вирішення для забезпечення конституційних прав, потреб цих громадян України та створення засад для підвищення рівня згуртованості, єдності українського суспільства.

Для фахівців у галузі гуманітарної політики, науковців, експертів, широкого кола читачів.

ЗМІСТ

Вступ	5
1. Актуальні завдання державної політики у сфері культури. Питання української ідентичності	10
1.1. Проблеми розвитку культурної сфери в Україні	10
1.2. Сучасні виклики національній та громадянській ідентичності	13
1.3. Основні виклики у сфері розвитку інфраструктури закладів культури. Доступні якісні культурні послуги як запорука розвитку людського капіталу	17
1.4. Нормативно-правове забезпечення культурної політики	20
1.5. Створення ефективного механізму державно-приватних форм підтримки культури	24
1.6. Порядок денний розвитку культурних та креативних індустрій	26
1.7. Заохочення культурного різноманіття та підтримка мистецької діяльності	31
Висновки	34
2. Проблеми збереження культурної спадщини України	37
2.1. Правове забезпечення збереження культурної спадщини України	37
2.2. Основні проблеми збереження культурної спадщини в Україні	38
2.3. Втрата значної частини культурної спадщини внаслідок тимчасової окупації Криму і втрати контролю над окремими районами Донецької і Луганської областей	44
Висновки	48
3. Сучасні світові освітні тренди та перспективи їх реалізації в Україні	50
3.1. Зростання ролі новітніх технологій у сучасній освіті	50
3.2. Освіта протягом життя – ключовий тренд сучасності	51
3.3. Масовізація вищої освіти	52
3.4. Попит на універсальні компетенції	53
3.5. COVID-19 – виклики для вітчизняної освіти	55
3.6. Проблеми забезпечення освітніх прав громадян України з тимчасово окупованих територій	56
Висновки	59
4. Потенціал розвитку наукової сфери в Україні	60
4.1. Основні проблеми у науковій сфері України	60
4.2. Основні напрями реформування наукової сфери	61
4.3. Пріоритетні напрями розвитку науки	63
4.4. Наукові напрацювання у сфері протидії COVID-19	64
Висновки	66

5. Забезпечення функціонування української мови як державної та мовних прав корінних народів і національних меншин	68
5.1. Основні складники формування державної мовної політики	68
5.2. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»: переваги та недоліки	72
5.3. Оцінка Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» Венеціанською комісією	73
5.4. Забезпечення мовних потреб національних меншин і корінних народів	74
Висновки	76
6. Активізація засобів публічної дипломатії для просування національних інтересів України	78
6.1. Основні кроки України у сфері публічної дипломатії	78
6.2. Пріоритети публічної дипломатії	80
Висновки	84
7. Актуальні питання реформування державної етнонаціональної політики	87
7.1. Аналіз тенденцій та динаміки етнонаціональних відносин в Україні	87
7.2. Проблемні питання державного регулювання у сфері міжнаціональних відносин	88
Висновки	93
8. Утвердження партнерської моделі державно-конфесійних відносин у контексті сучасних викликів	95
8.1. Актуальні тенденції світової релігійної динаміки	95
8.2. Основні складові частини національного державно-церковного партнерства	98
Висновки	101
9. Пріоритети молодіжної політики в гуманітарній сфері	103
9.1. Основні гуманітарні аспекти в чинній молодіжній політиці України ...	103
9.2. Ключові пріоритети молодіжної політики в гуманітарній сфері	106
Висновки	110
10. Соціогуманітарні пріоритети інтеграції населення та територій України, що постраждали внаслідок воєнної агресії РФ	112
10.1. Основні соціогуманітарні проблеми жителів ТОТ	113
Висновки	116
Загальні висновки	119
Відомості про авторів	125

ВСТУП

Розвиток гуманітарної сфери українського суспільства є однією з ключових передумов для подальшого поступу України. Гуманітарне коло питань охоплює такі важливі напрями, як-от: розвиток науки, культури, освіти, етнонаціональних відносин, мовної політики тощо, які, у свою чергу, створюють засади для подальшого посилення суспільної згуртованості, покращення соціально-економічного розвитку держави, підвищення рівня людського капіталу тощо.

Ця аналітична доповідь підготовлена у форматі «Білої книги». У ній переважно окреслюються основні виклики в гуманітарній сфері, що становлять загрози для Української держави, а основні завдання та пріоритети задля здолання цих викликів визначаються як напрями. Окрім того, у доповіді більшість питань аналізуються з урахуванням найактуальніших об'єктивних викликів для України, зокрема пандемії коронавірусної інфекції COVID-19, а також тимчасової окупації частини території нашої держави і збройного конфлікту на Донеччині і Луганщині.

Доповідь складається з десяти розділів. Перший присвячено проблемам у культурній сфері України. Зокрема, проблемам, що зумовлені радянським інфраструктурним спадком; відсутністю належного нормативно-правового врегулювання сфери культури та пріоритетів її розвитку в національному законодавстві; недостатньою підтримкою розвитку креативних індустрій та культурного різноманіття загалом; не вирішеними досі питаннями рівного доступу до культурних послуг жителів малих і великих населених пунктів тощо. Окрему увагу приділено труднощам у культурній сфері, які спричинені пандемією COVID-19, а саме обмеженням масових заходів.

У другому розділі йдеться про збереження культурної спадщини, у т. ч. й на тимчасово окупованих територіях (ТОТ) Донецької, Луганської областей та АР Крим. Наразі в Україні відсутня вичерпна інформація, як щодо музейних фондів, так і кількості самих музеїв загалом. Спостерігаються значні недоліки в роботі управлінської веритикалі, що має здійснювати контроль за станом, утриманням, збереженням об'єктів культурної спадщини. Окрема ситуація склалась із музеями та їхніми фондами, що залишилися на тимчасово окупованих територіях, унаслідок чого Україна втратила контроль над цими фондами. Немає жодних відомостей про те, що залишилось у цих зібраннях, а що, можливо, вже зникло. З іншого боку, бракує інформації щодо стану об'єктів культурної спадщини, які залишилися

на ТОТ. Зокрема, навіть у представників міжнародної спільноти викликає занепокоєння стан таких всесвітньовідомих пам'яток, як Херсонес Таврійський (внесено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО), а також Бахчисарайського палацу та Судакської фортеці тощо, котрі перебувають на ТОТ Автономної Республіки Крим (АРК).

Третій розділ присвячено викликам для української системи освіти. Насамперед вони стосуються новітніх форм викладання, а саме застосування нових інформаційних технологій в освітній системі. Те, наскільки Україна не відповідає загальносвітовим освітнім трендам, засвідчила неготовність українських навчальних закладів фактично всіх рівнів до функціонування в умовах пандемії коронавірусної інфекції. Ідеться про відсутність належної технічної бази, брак якісних дистанційних методик і програм навчання, відповідних компетенцій серед викладацького складу тощо. Спостерігаються недостатній розвиток та забезпечення української системи освіти для навчання упродовж життя, що є необхідною складовою частиною за сучасних соціально-економічних умов. Попри певні кроки з боку держави щодо забезпечення рівного доступу до української освіти для жителів (дітей, молоді) з тимчасово окупованих територій України, а саме створення освітніх центрів «Донбас – Україна», «Крим – Україна», а також останні законодавчі зміни, спрямовані на спрощення процедури вступу абітурієнтів із ТОТ, вступ до закладів вищої освіти (ЗВО) України залишається доволі складним, а динаміка щодо кількості вступників із ТОТ фактично зберігається на рівні останніх двох років.

Не є винятком із низки проблемних питань у гуманітарній сфері України і наукова галузь. Про це йдеться в четвертому розділі доповіді. Як свідчать результати аналізу основних тенденцій в українській науці, вітчизняна наука залишається відірваною і від порядку денного економічного розвитку України, і від національного освітнього процесу попри те, що низка напрямів наукових розробок може бути цілком конкурентоспроможною та затребуваною на світовому ринку і здатна стати значним поштовхом для економічного розвитку України. Україна не використовує та/або не підтримує власний науковий потенціал, який би міг сприяти розвитку високотехнологічного виробництва. Існує нерозв'язана проблема комерціалізації науки. Окремим питанням є брак належної державної підтримки наукових розробок у сфері протидії пандемії COVID-19.

У п'ятому розділі видання приділено увагу мовній політиці України як одному з найчутливіших питань української гуманітарної сфери. Зокрема, протягом усіх років незалежності України мовне питання є досить контрверсійним, а власне державна політика характеризується значною

непослідовністю в різні періоди часу. З одного боку, прийняття Закону України про державну мову забезпечило загальне унормування статусу, стандартів, вимог до вживання й розвитку української мови. З іншого, Закон має певні прогалини, серед іншого втрачено вимогу щодо необхідності народними депутатами володіти державною мовою. Недосконалою є процедура утворення Національної комісії зі стандартів державної мови, а саме щодо фахового складу її членів. Крім того, залишається неунормованим забезпечення мовних прав національних меншин та корінних народів. Також важливими потребами залишаються підтримка україномовних книжкових видань, оцифровування бібліотечних фондів тощо.

Нагальним завданням для України є розвиток публічної дипломатії, яка в умовах гібридної війни РФ набула особливо важливого значення для української дипломатії загалом. У шостому розділі висвітлюються основні завдання публічної дипломатії, які мають сприяти формуванню іміджу Української держави як сучасної, прогресивної, демократичної. Серед основних завдань – розроблення основних напрямів контенту та стратегічних комунікацій для публічної дипломатії. Необхідним є застосування сучасних каналів комунікації у донесенні ключових меседжей, урахування та включення стратегічних комунікацій у порядок денний країн, організацій, де реалізуються певні заходи. Інформаційно-комунікаційні кампанії в рамках кроків публічної дипломатії мають відповідати сучасним інноваційним підходам, що поширені у світі. Одне з ключових місць у сфері публічної дипломатії має посідати напрям стосовно приналежності Криму та Донбасу Україні, а також докази військової присутності РФ на території нашої держави, порушення прав людини на тимчасово окупованих територіях. Наведено приклади застосування РФ гібридних впливів на українське суспільство та міжнародну спільноту.

Окрему увагу приділено викликам в етнонаціональній сфері (сьомий розділ). Частина проблем актуалізувалась унаслідок тимчасової окупації АР Крим та окремих районів Донецької і Луганської областей (ОРДЛО). Зокрема, представники національних меншин та української титульної нації дуже часто піддаються переслідуванням на тимчасово окупованих територіях. Ідеться насамперед про проукраїнських активістів та представників кримськотатарського народу, а також визнання окупаційною владою Меджлісу на ТОТ АР Крим екстремістською організацією тощо.

Всередині українського суспільства через інформаційні впливи роздмухуються конфліктні теми з питань історичної пам'яті, утиску мовних та культурних прав окремих національних меншин, останнє позначається на

низці двосторонніх відносин України. Етнонаціональні відносини в Україні потребують законодавчого унормування, зокрема прийняття Концепції державної етнонаціональної політики. Важливими є розроблення та прийняття нової редакції Закону України «Про національні меншини». В інституційній сфері потребує вдосконалення міжвідомча співпраця між новоутвореною Державною службою у сфері етнонаціональної політики та Міністерством освіти і науки України, Міністерством соціальної політики України, Міністерством з питань реінтеграції та тимчасово окупованих територій тощо. Однією з ключових проблем залишається брак статистичної інформації щодо кількості представників національних меншин в Україні, це можна реалізувати лише у рамках загальнонаціонального перепису населення України. Окреме питання – організація діяльності консультативно-дорадчих органів представників національних меншин та корінних народів при органах влади на всіх рівнях.

У релігійній сфері виклики пов'язані з обмеженням масових богослужінь в умовах пандемії коронавірусу COVID-19, налагодженням онлайн-богослужінь та інших неконтактних форм підтримки релігійних громад. В умовах збройного конфлікту на Донеччині та Луганщині актуалізувалася потреба в законодавчому унормуванні інституту капеланства в Україні. Серед інших проблем у релігійній сфері найнагальнішою є утиски релігійної свободи на тимчасово окупованих територіях України. Це переслідування мумсультман (зокрема, на ТОТ АР Крим), «Свідків Єгови», закриття храмів Української церкви та переслідування їх священнослужителів тощо.

Дев'ятий розділ доповіді присвячено ще одному з найважливіших напрямів гуманітарної політики, а саме молодіжній. Загальний висновок щодо стану сучасної державної молодіжної політики – це брак системності та застарілість підходів у її формуванні та реалізації. Існує потреба в удосконаленні, оновленні, осучасненні концептуальних нормативних документів, що унормовують сферу молодіжної політики. Разом із тим слід відзначити, що ключові проблеми у сфері молодіжної політики зумовлені насамперед цілком об'єктивними чинниками: війною, пандемією коронавірусної інфекції COVID-19, глобальними процесами (зокрема, міграційними), а також, безумовно, соціально-економічними. Нагальною потребою є розбудова сучасних системних комунікацій молоді (активістів, представників молодіжних організацій) із владними інститутами на різних рівнях. Наразі спостерігається брак інклюзивної участі молоді у вирішенні суспільно важливих питань на різних рівнях. Бракує застосування сучасних каналів комунікації з молодіжною аудиторією. Окремою проблемою є

інтеграція молоді з ТОТ до українських суспільних процесів, що має бути визначено одним із ключових напрямів політики реінтеграції ТОТ України загалом.

Останній розділ присвячено гуманітарним проблемам громадян України, які проживають на тимчасово окупованих територіях України та внутрішньо переміщеним особам (ВПО). Частково різні аспекти цього питання розглядаються в інших розділах, але в останньому наголошується саме на гуманітарних проблемах, що пов'язані передусім із питаннями фізичного, економічного виживання, обмеженістю доступу до отримання адміністративних послуг, виключеності з інформаційного простору України тощо. Найпоширенішою проблемою для жителів ТОТ залишається брак доступності соціальних і пенсійних виплат. Досі зберігається ситуація, коли жителі ТОТ не мають безпосереднього права на доступ до соціальних та пенсійних виплат. В українському законодавстві передбачена процедура отримання таких виплат винятково для внутрішньо переміщених осіб. Отже, значна кількість жителів ТОТ вимушені ставати на облік як внутрішньо переміщені особи та дотримуватись усіх процедур ідентифікації, що до введення карантинних заходів змушували їх кожні шістьдесят днів перетинати лінію зіткнення (для довідки: на період карантину процедура ідентифікації тимчасово призупинена). З іншого боку, нерозрізнення жителів ТОТ та ВПО, унеможлиблює для України розробку та впровадження соціально-економічних програм підтримки ВПО, оскільки досі не відома їхня справжня кількість, а отже, немає можливості визначити ресурси, які потрібні для підтримки інтеграції ВПО в українське суспільство. Іншою важливою проблемою для жителів ТОТ є збереження українського громадянства, тому що отримання нового паспорта громадянина України або відновлення/подовження вже наявного, залишається надто складною процедурою. Відсутність або нечинність паспорта громадянина України автоматично позбавляє людей із тимчасово окупованих територій прав, передбачених Конституцією України для своїх громадян.

1. АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ КУЛЬТУРИ. ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Культурна політика – не лише складова частина гуманітарної політики держави, це – її квінтесенція, візитівка. У сфері культури задаються змістовно-тематичні рамки публічного дискурсу. Значною є роль культурного чинника в реалізації завдань консолідації суспільства, у розвитку людського потенціалу та креативності, у впровадженні інновацій, у налагодженні продуктивного, змістовного суспільного діалогу.

1.1. Проблеми розвитку культурної сфери в Україні

Новий перспективний порядок денний у сфері реформування культури формується з огляду на наявні ресурси та проблеми. Зокрема, це:

– *застаріла базова інфраструктура закладів культури*, успадкована від СРСР. Розгалужена мережа бібліотек, клубів, закладів мистецької освіти вимагає оновлення, і не лише матеріально-технічної бази. Підлягає перегляду сама функція цієї мережі, яка має пропонувати культурні послуги на високому рівні згідно із принципами культурного різноманіття, доступності, інклюзивності, стимулювати креативність і розвиток особистості користувача цих послуг, просувати кращі культурні та мистецькі зразки, пропагувати вітчизняних митців та їхній творчий доробок;

– *диспропорції у доступі до культурних практик*. Ступінь залучення до культурних практик в Україні суттєво залежить від статків громадян, а в умовах поширення бідності не можна сподіватися на його проривне зростання. Доволі чутливим прошарком є літні люди, чия економічна маргіналізація спричиняє маргіналізацію культурну. Та найбільше вражає розрив у доступі до об'єктів культурної інфраструктури між мешканцями великих міст та української глибинки. Фактична нерівність українських громадян у доступі до культурних практик (послуг, подій тощо) є проблемою, вирішення якої залежить від перспектив економічного зростання України та розв'язання соціально-економічних суперечностей всередині українського суспільства;

– *тимчасова втрата Україною контролю над частиною території Донецької та Луганської областей, а також тимчасова окупація АР Крим* зумовлюють окремих кластер викликів сфери культури. Українське суспільство упродовж декількох років позбавлене доступу до численних об'єктів національної культурної спадщини та культурних цінностей, що належать до державної частини Музейного фонду України. Перспектива їх повернення в Україну лишається наразі доволі проблематичною, так само як і контроль над їх переміщенням.

Культурна політика вже нині має вибудовуватися з огляду на завдання майбутньої реінтеграції тимчасово окупованих територій. Загалом консолідаційний потенціал культури досі не задіяний в Україні повною мірою, тоді як за умов урахування різноманітних культурних запитів і потреб українців культура може стати справжнім чинником об'єднання;

– *брак ресурсів для реалізації культурної політики.* Хронічне недофінансування культурної сфери тривало протягом останніх десятиліть. Не було докладено зусиль до створення адекватного правового поля, яке б уможливило ефективніше використання бюджетних коштів, а також надходження коштів із небюджетної сфери. Дається взнаки брак дієвих механізмів державно-приватного партнерства у сфері культури, не заохочується належним чином меценатство, не відпрацьована система фіскальних преференцій, ускладнена процедура отримання прибутків закладами культури, а також обмежений доступ до зароблених таким чином коштів;

– *гальмується розвиток культурних та креативних індустрій* передовсім через відсутність відповідної викликам часу нормативно-правової бази. Наявна правова база не містить навіть відповідної реаліям часу термінології, тоді як лексикон креативних індустрій змінюється доволі динамічно. Це створює проблеми не лише в українському вимірі, а й у царині європейського співробітництва, міжкультурного обміну, захисту інтересів України в міжнародних судових інстанціях тощо. Держава недопрацьовує у питаннях забезпечення авторських прав та прозорості конкуренції, підтримки інновацій, промоції українського культурного продукту тощо;

– *проблеми кадрової політики у сфері культури.* Комплекс проблем позначається на персональній мотивованості кадрів, задіяних у делікатній сфері культури. Низька заробітна плата й відсутність кар'єрних перспектив знеохочує працівників низової ланки культурної інфраструктури, митці й менеджери сучасних креативних індустрій також відчують себе недооціненими. Це спричинює постійний відплив кваліфікованих та креативних кадрів: з України – в інші країни, зі сфери культури – в інші

сфери. Така небезпечна тенденція спричинює в Україні стагнацію та вторинність культурного й мистецького процесів, майже неunikнено персоніфікованих;

– *вплив карантинних обмежень на культурну сферу*. Навесні 2020 р. розвиток культурної сфери було обмежено новим несподіваним чинником – карантинном як системою заходів, покликаних обмежити поширення коронавірусної хвороби (COVID-19). Чимало культурних та мистецьких проєктів було згорнуто, подій – перенесено. Зокрема, щорічну найгучнішу подію літературного життя та книговидання – X Міжнародний фестиваль «Книжковий Арсенал», що мав відбутися в травні 2020 р., було перенесено на травень 2021 р., так само перенесено на 2021 р. музичний фестиваль Atlas Weekend. Уперше за свою історію у серпні 2020 р. не відбувся Сорочинський ярмарок тощо. Тимчасове закриття театрів, музеїв, концертних майданчиків, книгарень та закладів культури вже в перші два тижні карантину призвело до падіння продажів приблизно на 50 %, а 38 % підприємців цієї сфери втратили більшу частину доходів¹.

Водночас Кабінет Міністрів України (КМУ) виголосив намір скоротити фінансування деяких бюджетних програм та закладів сфери культури. Втім для корекції ситуації у червні 2020 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо державної підтримки сфери культури, креативних індустрій, туризму, малого та середнього бізнесу у зв'язку з дією обмежувальних заходів, пов'язаних із поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)»² № 3377 (а також закони № 3378 та № 3379). Ці законодавчі документи гарантували підтримку культурних індустрій та бюджетне забезпечення таких інституцій, як-от: Український культурний фонд (УКФ), Український інститут книги (УІК), культурно-мистецький та музейний комплекс «Мистецький Арсенал».

Обмежувальні заходи весни–літа 2020 р. навряд чи минуть без наслідків для сфери культури в Україні. За час їх застосування змінилися культурні запити громадян. Чимало проєктів перейшло в онлайн-режим та віртуалізувалося (що має й позитивні наслідки, але вимагає додаткових зусиль у процесі трансформації форматів). Перекриття кордонів загальмувало мистецькі та культурні обміни, обсяги надходжень у деяких напрямках креативних індустрій (туризм, гастроляна діяльність, арт-ринок

¹Результати опитування про вплив COVID-19 на креативні та культурні індустрії в Україні. URL: https://ppv.net.ua/uploads/work_attachments/Covid-19_Impact_on_Cultural_and_Creative_Industries_in_Ukraine_PPV_2020_UA.pdf?fbclid=IwAR3spj0Xqu8EX4eDVMFJhXHfEuN9GGImZZE5dhiHo6QINJAWloU1pLPml74

²Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо державної підтримки сфери культури, креативних індустрій, туризму, малого та середнього бізнесу у зв'язку з дією обмежувальних заходів, пов'язаних із поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19) від 22.04.2020 № 3377. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68643

тощо) зменшилися. Спричинене карантинними обмеженнями падіння української економіки – це додаткові ризики для сфери культури, наслідки яких наразі складно прорахувати.

З огляду на ключові тенденції та проблеми важливо визначити пріоритетні напрями державної підтримки сфери культури та приступити до реалізації наміченої програми дій.

1.2. Сучасні виклики національній і громадянській ідентичності

Формування спільної громадянської ідентичності є одним із завдань гуманітарної політики держави. Українське суспільство сьогодні характеризується проявами амбівалентності, змінами колективних ціннісних установок. Інтегративна сутність категорії «колективна ідентичність» фіксує притаманну людині потребу відчувати себе частиною більш широкої множини та сприймати таку приналежність як цінність»³. Формування колективних цінностей залежить від історичного досвіду спільноти, стану інформаційного простору, впливу соціальних мереж, особливостей культурного середовища, освіти тощо.

У посттоталітарних державах європейського простору, також і в Україні, процеси глобалізації породжують дві протилежні тенденції. З одного боку, глобалізація уніфікує, інтернаціоналізує та вестернізує всі сторони життєдіяльності суспільства. А з іншого, вносячи у життя посттоталітарної держави елементи сучасної демократії, глобалізація стимулює процеси культурного й духовного відродження та прагнення до формування колективного «Ми», утвердження його самості та окремішності шляхом консолідації навколо спільної історії, мови, культури, цінностей та орієнтацій, життєвих стратегій.

Ієрархія ідентичностей громадян України згідно з тематичним соціологічним опитуванням Центру Разумкова за 2016 р. – типова для стабільних суспільств, проте проблемна для несформованих націй, які до того ж перебувають у стані війни як Україна. Так, найбільш важливою для громадян України залишалася їхня позиція в сім'ї. Друге–четверте місця посідали такі показники ідентичності людини, як-от: її нинішня чи попередня професія, вікова група (а значить, і стан здоров'я та працездатність), гендерна належність (теж впливає на характер зайнятості). І лише п'яту позицію в ієрархії цінностей посідала ідентифікація себе як громадянина

³Кнабе Г. Жагда тождества: культурно антропологическая идентификация. Вчера. Сегодня. Завтра. – М., 2003. С. 5

України. Шосту та сьому сходинки визначали ознаки «національність» і «належність до України як країни, у якій я живу». Останні восьме–десяте місця в ієрархії цінностей посідали: релігійна належність чи ставлення до релігії; політичні симпатії до певної партії, групи чи руху⁴.

Колективне національне «Ми» включає в себе значущу емоційну складову та релятивістські настрої. Як приклад можна навести різне ставлення до Помаранчевої революції та Революції Гідності, а також коливання рівня інституційної довіри – довіри до органів влади, офіційних осіб, установ, політичних партій і рухів, громадських об'єднань, соціальних програм, заходів тощо. Довіри, яка є філософією життя та визначальним критерієм консолідованості суспільства.

Так, середній бал довіри до Президента України за п'ятибальною шкалою з 1994 до 2018 рр. не піднімався вище 2,9 бала, до Верховної Ради – 2,3, КМУ – 2,6, місцевих органів влади – 2,5, прокуратури – 2,4, судів – 2,4 бала⁵. Разом із тим, як засвідчує цей же моніторинг, 53,2 % опитаних вважають, що не несуть ніякої відповідальності за те, хто є Президентом України (за те, хто є народним депутатом – 52,2 % опитаних). Низький рівень інституційної довіри цих років був свідченням високого ступеня відчуження громадян України від центральної влади.

Важливим для згуртованості є зросток горизонтальної громадянської довіри, яка відображує міжособистісні стосунки громадян та є визначальним чинником стабільності й передбачуваності функціонування всіх сфер життєдіяльності суспільства⁶. Формування українського колективного «Ми» неможливе без подолання тотальної недовіри в суспільстві всіх до всіх. Як свідчать результати соціологічного дослідження Інституту соціології НАН України 2018 р., проблема розвитку української нації зараз у тому, що, на думку більшості громадян (61,4 % відповідей опитаних), сьогодні нам не вистачає справжньої дружбина все життя⁷. Більшість людей (72,2 % респондентів) взагалі ні у що не вірить, а тих, хто вважає, що «нікому не довіряти – найбезпечніше», 52,2 % від кількості опитаних⁸. На думку 69,9% респондентів, за теперішнього безпорядку та невизначеності важко

⁴Особливості ідентичності громадян України: проблеми та перспективи консолідації суспільства. URL: <http://razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf>

⁵Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 5 (19). Київ : ІС НАН України. 2018. С. 198.

⁶Кольєр Пол. Майбутнє капіталізму. URL: <https://makeright.ru/library/the-future-of-capitalism-sprint/?read=indesign>

⁷Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 5 (19). С. 435.

⁸Там само. С. 435, 438.

зрозуміти, у що вірити⁹. Загалом довіряють переважно співвітчизникам 40,4 % опитаних, цілком довірять – 9,4 %¹⁰.

Певним винятком із ситуації тотальної суспільної недовіри є ставлення громадян до «свого» кола: сім'ї, друзів, родичів, знайомих, сусідів. На запитання: «Який рівень Вашої довіри до сім'ї та родичів?» отримано такі відповіді: цілком довіряють сім'ї та родичам 63 % респондентів, переважно довіряють – 31,1 %. Сусідам переважно довіряють 44,1 % опитаних, цілком довіряють – 7,4 %¹¹. На наш погляд, головною причиною низького рівня інституційної та міжособистісної довіри є відсутність у суспільстві культури й практик діалогу як умови консенсусного співіснування, а також те, що існує значний рівень конфліктогенності суспільства. Як «напружену» політичну ситуацію в країні у 2018 р. оцінювали 52,5 % опитаних; як «критичну, вибухонебезпечну» – 27,8 % респондентів. Разом із тим готових особисто взяти участь у несанкціонованих мітингах і демонстраціях виявилось тільки 5,9 % опитаних, незаконних страйках – 2,6 %¹².

Очевидно, що складовою частиною проблеми національної єдності, держави та суспільства, забезпечення злагоди та стабільності є утвердження в країні соціального оптимізму. На сьогодні специфіка існування українського соціуму та його історичної пам'яті полягає в тому, що в них домінує соціальний песимізм, пафос трагізму та віктимності. Його діапазон широкий: від історії військових поразок далекого минулого до негараздів в економіці, політиці сучасності¹³.

Однак найбільшим викликом для будівництва спільної ідентичності в Україні є загострення в останні роки конкуренції на її теренах панросійської імперської та європейської української ідентичностей. «Руський мір» не зник з теренів України, кількість його прихильників за останні шість років не зменшилася. Навіть в умовах неоголошеної війни з РФ, котру 70 % опитаних українців усвідомлюють саме як війну, російська держава залишалася «близькою» для 54 % опитаних (у т. ч. для 20 % – «дуже близькою»); російська культура – «близькою» або «дуже близькою» для 66 % респондентів¹⁴. Проєкт створення панросійської ідентичності в Україні має довгу історію, започатковану ще Переяславськими угодами 1654 р., а не

⁹Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 5 (19). С. 435.

¹⁰Там само. С. 441.

¹¹Тас само. С. 441–442.

¹²Там само. С. 441.

¹³Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 498.

¹⁴Kulyk V. National Identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the War. *Europe-Asia Studies*. 2016. Vol. 68. No. 4

тільки сучасною російсько-українською війною. Небезпека конкуренції на теренах України української та російської ідентичностей полягає в тому, що остання, на відміну від проєвропейської української, здатна замінити українську національну ідентичність, бо механізми її конструювання формують ілюзію «нерозрізнення» цих ідентичностей через спільний багатовіковий спосіб буття, спільні життєві практики в побуті, освіті, охороні здоров'я, кар'єрному зростанні та віруваннях тощо.

Феномен нерозрізнення ідентичностей вдало використовує кремлівська пропаганда у гібридній війні Російської Федерації (РФ) проти України. Враховуючи потужний потенціал впливу (як політико-економічний, так і суто військовий), найбільшим потенційним ризиком для української громадянської ідентичності є масштабна підтримка антиукраїнських настроїв в Україні з боку РФ.

Разом із тим спротив російській агресії сприяє підвищенню рівня громадянської ідентичності населення. За результатами опитування Міжнародного республіканського Інституту США, яке проводилось на контрольованій українським урядом території у січні–лютому 2020 р., на запитання, чи відчуваєте гордість від того, що ви – українець, більшість опитаних громадян відповіли ствердно. За результатами дослідження, найбільш пишаються своїм українським походженням жителі Львова (92 %), Луцька (91 %), Тернополя (90 %). Навіть у містах, що посіли останні сходинки рейтингу «Гордий бути українцем», переважна більшість населення визнала гордість називатися громадянином своєї країни. У Сєвєродонецьку 71 % респондентів сказали, що відчувають гордість від того, що вони є українцями, у Запоріжжі – 72 %, а в Маріуполі – 68 % опитаних сказали, що вони відчувають «гордість» або «швидше гордість» від того, що вони українці¹⁵.

Українська ідентичність і досі є «незавершеним проєктом». Особливості сучасного етапу формування національної та громадянської ідентичності в Україні визначаються, з одного боку, потребою реалізації ідеї нації на основі цінностей українства, з іншого – необхідністю реалізації соціально-економічних інтересів громадян безвідносно до їх станової, етнічної, релігійної та політичної визначеності, що несе в собі внутрішній потенціал конфліктності та деконсолідації суспільства. А держава має виробити цілеспрямовану державну політику щодо подолання криз ідентичності, нейтралізації її загроз.

¹⁵В Україні високий рівень патріотизму, але чимало українців вважають, що країна рухається в хибному напрямку – опитування IRI. URL:<https://ukrainian.voanews.com/a/opytuvannia-gordist-ukrainy/5373419.html>

В основу такої політики може бути покладена Концепція формування національної ідентичності громадян України з визначенням політичних, економічних та соціокультурних механізмів і пріоритетів консолідації національної спільноти. Геополітичним пріоритетом такої консолідації може бути європейський та євроатлантичний вибір України, який підтримує, за соціологічними опитуваннями, понад половина її громадян. Основою європейського вибору країни має бути чітке дотримання принципу верховенства права, Конституції України та законів держави щодо створення інституційної системи, яка би сприяла подальшій консолідації, а не поділу країни.

1.3. Основні виклики у сфері розвитку інфраструктури закладів культури. Доступні якісні культурні послуги як запорука розвитку людського капіталу

Базову мережу закладів культури місцевого рівня – бібліотек, клубів, музеїв та закладів мистецької освіти – незалежна Україна отримала в спадок від СРСР. Протягом десятиліть відповідна мережа здебільшого скорочувалась і деградувала, частина закладів існувала «на папері», тоді як багато інших були тією чи іншою мірою перепрофільовані.

Розробка мінімальних стандартів забезпечення населення культурними послугами передбачає інвентаризацію мережі закладів культури. Виходячи з результатів такої інвентаризації, слід розглядати можливості вдосконалення роботи цих установ, їх інституційного розвитку, збільшення фінансування та підвищення кваліфікації кадрового складу. Наразі видатки на розвиток мережі закладів культури фактично не забезпечуються, домінують видатки споживання.

Музеї. Точну кількість музеїв вказати складно навіть за результатами здійсненого моніторингу. Адже він бере до уваги лише музеї, що є юридичними особами, тоді як музейна мережа – це також музеї, створені у складі підприємств, установ, навчальних закладів тощо. Їх бодай приблизний облік ведеться хіба що на місцевому рівні.

Не менш проблемним у музейній статистиці є питання обліку державної частки Музейного фонду України. Облік музейних фондів відбувається переважно в паперовій формі, а перехід на електронну форму ускладнений відсутністю відповідної технічної бази. У музейній галузі близько 86 % видатків йде на оплату праці працівників, комунальні платежі, охорону тощо, і лише решта – на оновлення матеріально-технічної бази та

музейних колекцій. Сподіватись на проривний розвиток галузі в цих умовах марно.

Бібліотеки. Нормативи забезпечення населення публічними бібліотеками утверджені окремою постановою Кабінету Міністрів України¹⁶, але потреба в такому нормуванні виникла через сталу тенденцію до скорочення мережі цих закладів, у якій нині їх налічується близько 16 тис. Кожен із цих закладів має бути доступним для відвідувачів мінімум 40 год на тиждень і, крім інших послуг, надавати послуги з доступу до мережі Інтернет, бути доступним для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення. Там, де такі бібліотеки відсутні, передбачена робота бібліотечних пунктів чи пересувних бібліотек.

Питання *комп'ютеризації базової мережі закладів культури* лишається актуальним. Це стосується також бібліотек, які за своєю функцією покликані забезпечувати громадянам доступ до знань і надбань культури, як вітчизняної, так і світової. Однак комп'ютери наразі можна побачити приблизно у 28 % сільських бібліотек України, причому в окремих областях цей відсоток нижчий, наприклад, у Львівській області він становить 10 %, у Чернігівській – 7,5 %. Бібліотеки Києва забезпечено комп'ютерами на 96 %¹⁷. Різниця в оснащенні свідчить про нерівну доступність культурних послуг для громадян української глибинки та великих міст.

Близько 80 % бібліотек розташовані в сільській місцевості. Їх фонди обмежені, до того ж значною мірою застарілі. Віднедавна почав діяти механізм централізованої закупівлі книжок для публічних бібліотек через Український інститут книги, який організовує відбір та експертне оцінювання виданих в Україні книжок. Ця програма має дати ефект за кілька років, коли спричинить часткове оновлення бібліотечних фондів. Актуальним є щорічне виділення бюджетних коштів на відповідні програми та вдосконалення процедур закупівль.

Клуби. Вдалося зберегти розгалужену мережу таких закладів культури. Наразі мережа клубів нараховує близько 17 тис. од., 90 % яких розташовані у сільській місцевості. Вони покликані задовольняти культурні та комунікативні потреби громадян, забезпечувати розвиток самодіяльної народної творчості, традиційних ремесл та аматорського мистецтва, сприяти організації клубних формувань, дбати про організацію культурного дозвілля. Настільки широкий набір функцій спонукає до перетворення клубів на

¹⁶Про затвердження державних соціальних нормативів забезпечення населення публічними бібліотеками в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.02.2019 № 72. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/72-2019-%D0%BF#Text>

¹⁷Бояринова О. Публічні бібліотеки України – у цифрах. *День*. 2019. 11 груд. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/publicni-biblioteki-ukrayiny-u-cyfrakh>

Центри культурних послуг, що є перспективним напрямом їх реорганізації та модернізації.

Питання децентралізації та утримання й розвиток культурної інфраструктури. В рамках політики децентралізації в Україні до компетенції об'єднаних територіальних громад (ОТГ) перейшло утримання основної частини мережі клубів та бібліотек. За роки, протягом яких провадиться ця політика, визначилися її позитивні та негативні аспекти. Безумовно, урахування місцевої специфіки плідно позначилося на розвиткові художньої самодіяльності, плеканні традиційних ремесл, реалізації культурних прав національних меншин у регіонах. Водночас децентралізація значно ускладнила реалізацію стратегій та комплексних програм модернізації закладів культури на місцях. Налагодження комунікації в питаннях розвитку культури між місцевим, регіональним та загальнонаціональним рівнями – завдання, яке гостро стоїть на порядку денному.

Децентралізація регіонального управління в цілому мала позитивні наслідки в частині збільшення фінансових можливостей громад. Водночас місцеві громади, отримавши додаткові фінансові ресурси, здебільшого не забезпечили відповідного поліпшення функціонування інфраструктури культурних закладів. Її належне фінансування багато в чому залежить від суб'єктивного розуміння місцевими керівниками значущості закладів культури для розвитку громад.

Нестача ресурсів у місцевих бюджетах часто є реальною причиною згортання культурних проєктів. Це змушує ставити питання щодо доцільності фінансування з державного бюджету окремих статей видатків (таких, зокрема, як послуги кінопрокату в клубах), якщо це могло би пожвавити культурне життя української глибинки. Адже триває «повзуче» перепрофілювання закладів культури з метою отримання прибутків чи хоча би зменшення витрат на їх утримання. Контролювати ці процеси з Києва доволі складно, особливо з огляду на чинник корупції, який гальмує процеси модернізації всього комплексу питань, що віднесені до компетенції місцевої влади.

Підготовка та перепідготовка кадрів базової мережі закладів культури має контролюватись на центральному рівні. Зокрема, мережа клубів дає роботу приблизно 40 тис. працівників сфери культури. Але рівень їх кваліфікації не завжди відповідає потребам часу, адже творча активна молодь не прагне такого працевлаштування через низький рівень заробітної плати та відсутність кар'єрних перспектив. Серед працівників базової мережі закладів культури значний відсоток становлять люди передпенсійного та пенсійного віку, які потребують, як мінімум, підвищення кваліфікації. При

цьому деяким компетенціям в Україні просто неможливо навчитися. Наприклад, досі в Україні не унормована атестація художників-реставраторів попри гостру потребу українських музеїв у цих кадрових ресурсах.

Розвиток мистецької освіти. Питання кваліфікації постає особливо гостро, коли йдеться про працівників закладів мистецької освіти. Ці заклади – мистецькі школи, філії та класи, мистецькі інтернати тощо – мають гарантувати розвиток талантів і культурно-мистецького потенціалу України загалом. На порядку денному стоїть питання сертифікації педагогічних працівників сфери мистецької освіти та визначення стандартів підготовки кадрів. Доцільним є заохочення талановитих і висококваліфікованих педагогів цієї мережі шляхом надання цільової освітньої субвенції з боку держави.

Важливою передумовою оновлення змісту мистецької освіти є також адекватний комунікативний супровід, що дозволить поєднати зусилля педагогів, методистів, батьків учнів, представників креативних індустрій, місцевої влади тощо. Опитування засвідчують, що значна частина батьків вважають нині недостатніми можливості для творчого та мистецького розвитку своїх дітей. Ці можливості оцінюють як задовільні 43 % опитаних батьків із великих міст, а в селах позитивну оцінку надають лише 9 % респондентів цієї категорії¹⁸.

Мистецька освіта має стати доступнішою для ширшого кола категорій населення. Це зумовлює пошук адекватних форматів доступу до неї осіб з особливими освітніми потребами, людей різного віку тощо. Такий підхід – запорука впровадження принципу інклюзивності та рівного доступу населення до можливостей культурно-мистецького розвитку. Поза цим розвитком не можна сподіватися на збалансований і поступальний розвій людського капіталу, що лишається одним із ключових завдань культурної політики держави.

1.4. Нормативно-правове забезпечення культурної політики

Правове забезпечення культурної політики потребує модернізації для гуманітарного розвитку українського суспільства, консолідації та доступності культурних благ для більшості населення. Загальна мета

¹⁸Богдан О. Деякі аспекти культурних практик і культурної інфраструктури України : результати Всеукраїнського опитування (за даними Київського міжнародного інституту соціології). Одеса : ВГО «Асоціація сприяння самоорганізації населення», 2019. 75 с. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/503/1.pdf>

посилення нормативно-правового забезпечення полягає у створенні системи державного протекціонізму розвитку української культури та мистецтва.

Конституційне забезпечення засад культурної політики. В Основному Законі культура згадується у статтях 11, 12, 24, 36, 54, 66. У відповідних розділах Конституції України, де визначаються функції центральних органів влади, відсутнє поняття «культурна політика». Натомість використовується поняття «загальнодержавні програми національно-культурного розвитку» (стаття 85), «загальнодержавна програма культурного розвитку» (стаття 116, п. 4), «регіональні програми культурного розвитку» (стаття 119, п. 3),

Водночас у конституціях деяких європейських країн (Італії, Іспанії) культурі приділяється належна увага, зокрема містяться норми, які прирівнюють значення культури до політики держави в економічній та соціальній сферах.

У можливій подальшій роботі в рамках Конституційної реформи доцільно позбавитися «залишкового» ставлення до культури. *Конституція України може містити окрему статтю, присвячену саме культурі та її значенню для розвитку українського суспільства.* Ця стаття повинна визначити, зокрема, засади державної культурної політики та гарантування культурних прав громадян, що сприятиме піднесенню ролі культури в суспільному житті та прискіпливішій увазі органів влади всіх рівнів до проблем культурного розвитку.

Законодавче забезпечення культурної політики. Актуальним завданням у розвитку правової бази є *розробка та схвалення нової редакції Закону України «Про культуру»*, у якій, зокрема, потрібно:

- розробити правовий механізм формування й реалізації культурної політики (від етапу її планування до впровадження та оцінювання ефективності);

- визначити специфіку реалізації культурної політики в умовах децентралізації управління, окреслити сфери компетенції місцевих, регіональних і центральних органів влади у сфері культурної політики з огляду на нові форми територіального устрою. Особливої уваги потребує законодавче затвердження засад реалізації культурної політики у новостворених ОТГ;

- закріпити введення культурної субвенції із державного бюджету на підтримку закладів культури з метою гарантування культурних прав громадян (така форма державної підтримки доцільна для реалізації довгострокових культурних проєктів);

– оптимізувати бюджетну підтримку культурної галузі з боку органів місцевого самоврядування через визначення нормативів частки бюджетів місцевих громад, що спрямовуватимуться на підтримку культурної діяльності та утримання об'єктів культурної спадщини;

– визначити специфіку культурної політики на територіях, що постраждали внаслідок воєнних дій на сході України.

Позитивним кроком у модернізації правової бази став підготовлений Міністерством культури та інформаційної політики України проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про культуру» щодо загальних засад надання населенню культурних послуг», який наразі проходить стадію громадського обговорення¹⁹. Цим проєктом пропонується: законодавче визначення понять «культурна послуга», «мінімальні стандарти забезпечення населення культурними послугами», «центр культурних послуг»; запровадження моніторингу та оцінювання реалізації державної культурної політики. Також дається чітке визначення змісту та спрямованості мистецької освіти. Визначаються пріоритети, засади та цілі державної культурної політики, економічної діяльності закладів культури. Після проведення процедури громадського обговорення схвалення цього законопроекту має стати одним із пріоритетів профільного комітету Верховної Ради України.

Децентралізація регіонального управління в цілому мала позитивні наслідки в частині збільшення фінансових можливостей громад. Водночас доводиться визнати, що місцеві громади, отримавши додаткові фінансові ресурси, здебільшого не забезпечили відповідного поліпшення функціонування інфраструктури культурних закладів. Належне її фінансування багато в чому залежить від суб'єктивного розуміння місцевими керівниками значущості закладів культури для розвитку громад. Слід також вказати на «хвороби росту», коли у керівництва нових ОТГ подекуди відсутнє чітке бачення механізмів управління культурою на місцевому рівні.

З метою вирішення зазначених проблем і задля запровадження нового механізму фінансування культурних послуг, які надаються державними і комунальними закладами, 19 серпня 2020 р. Кабінет Міністрів України прийняв розпорядження про затвердження Концепції реформи фінансування системи забезпечення населення культурними послугами, яка була

¹⁹Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про культуру» щодо загальних засад надання населенню культурних послуг від 04.11.2020 № 4318. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70328

розроблена Міністерством культури та інформаційної політики України²⁰. Запропонована модель реформи передбачає, зокрема, нові механізми фінансування культурних послуг, які надаються державними та комунальними закладами культури, створення умов для розвитку соціокультурної інфраструктури на регіональному та місцевому рівнях, упровадження проєктного підходу у фінансуванні, розвиток державно-приватного партнерства для реалізації інвестиційних проєктів у сфері культури тощо. Тож на порядку денному – завдання реалізації запропонованих новацій у практику культурної діяльності.

Серйозною проблемою залишається надзвичайно низький рівень заробітної плати працівників культури, як наслідок – низька соціальна престижність їхньої праці. Традиційно оплата працівників культури є однією з найменших серед інших професій. Отже, нагальною залишається проблема ліквідації такого перекосу та встановлення заробітної плати працівникам культури принаймні на рівні освітян. Для цього мають бути переглянуті посадові оклади та запроваджені нові нормативні розміри оплати і надбавки.

На порядку денному залишаються проблеми, пов'язані із підтримкою культурної галузі та креативних індустрій під час поширення коронавірусної хвороби (COVID-19), що в умовах карантину зазнали найбільш втрат. На розв'язання цих проблем спрямовані законопроекти «Про внесення зміни до Бюджетного кодексу України щодо державної підтримки сфери культури у зв'язку з дією обмежувальних заходів, пов'язаних із поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)» та «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо державної підтримки культури, малого бізнесу та креативних індустрій у зв'язку з дією заходів, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)»²¹.

Проектами законів № 3378 та № 3379 пропонується низка змін до Бюджетного та Податкового кодексів України, а також до деяких законодавчих актів щодо державної підтримки діяльності у сфері культури. Зокрема, введення податкових пільг і преференцій із сплати орендної плати та податку за земельні ділянки державної та комунальної власності.

²⁰Реформа фінансування системи забезпечення населення культурними послугами (презентація) / М-во культ. та інформ. політики України. 2020. 19 серп. URL: <https://mkp.gov.ua/files/pdf/Презентація%20реформи%20культурні%20послуги.pdf>

²¹Проект Закону про внесення зміни до Бюджетного кодексу України щодо державної підтримки сфери культури у зв'язку з дією обмежувальних заходів, пов'язаних із поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19) від 22.04.2020 № 3378. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68644 ; Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо державної підтримки культури, малого бізнесу та креативних індустрій у зв'язку з дією заходів, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19) від 22.04.2020 № 3379. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68645

Тимчасово пропонується звільнити від оподаткування податком на додану вартість операції з постачання низки послуг (зокрема, з проведення вистав, театральних, музичних, хореографічних постановок, реставрації об'єктів культурної спадщини).

Крім того, передбачається зменшити орендну плату за користування нерухомим майном. До важливих новацій належать пропозиції щодо встановлення ставки ПДВ у розмірі 10 % для операцій із постачання комунальних послуг та електричної енергії закладам культури, спрощення процедури отримання державної допомоги суб'єктами господарювання, які зазнали втрат через обмеження або заборону діяльності в умовах карантину.

Галузі культури, креативних індустрій, туризму зазнали величезних збитків під час карантину. За експертними підрахунками (наведеними у Пояснювальній записці до законопроекту № 3379), ці втрати тільки за період з квітня до червня 2020 р. становлять майже 17 млрд 444 тис. грн. Якнайшвидше схвалення зазначених законопроектів Верховною Радою України очевидно допоможе культурній галузі та сфері креативних індустрій подолати негативні наслідки карантину і стане наочним свідченням того, що українські політики піклуються про збереження й розвиток культури.

Важливим кроком у підтримці культури стало підписання Президентом України Указу «Про заходи щодо підтримки сфери культури, охорони культурної спадщини, розвитку креативних індустрій та туризму»²². Цим документом запланована реалізація широкого комплексу заходів, спрямованих на посилення розвитку культурного потенціалу. За експертними підрахунками, на здійснення програм, що вказуються в Указі, потрібно приблизно 55 млрд грн протягом чотирьох років.

1.5. Створення ефективного механізму державно-приватних форм підтримки культури

Комерціалізація закладів культури та розширення спектра платних культурних послуг має обмежений характер з огляду на низьку купівельну спроможність населення, особливо на депресивних і сільських територіях. Отже, культурна галузь для виконання своїх суспільних функцій потребує дотацій як із боку державного та місцевих бюджетів, так і благодійників.

З огляду на бюджетне недофінансування культурної галузі держава повинна створювати сприятливі правові й організаційні умови для залучення

²²Про заходи щодо підтримки сфери культури, охорони культурної спадщини, розвитку креативних індустрій та туризму: Указ Президента України від 18.08.2020 № 329/2020 / офіц. потрал Президента України В. Зеленського. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3292020-34717>

приватного капіталу та різноманітних форм спонсорської допомоги з метою забезпечення розвитку культури, передусім на місцевому рівні.

Проте, незважаючи на заінтересованість як закладів культури, так і потенційних меценатів щодо поліпшення матеріального та фінансового стану закладів культури, наразі така практика не має належної правової бази. Чинний Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» має рамковий характер і не містить реальних економічних і соціальних стимулів для інвестування у культурну галузь. Як свідчить практика, підприємці надають підтримку закладам культури, у т. ч. й на місцевому рівні. Водночас є ненормальною ситуація, коли керівники закладів культури виступають у ролі «прохачів» з метою забезпечення роботи своїх організацій²³. Неформально меценатська діяльність функціонує з різним ступенем результативності, тож належна правова база сприятиме як інституціалізації меценатства, так і підвищенню його ефективності.

Отже, існує нагальна потреба в розробленні Закону про меценатство, у якому необхідно визначити специфіку цієї діяльності, моральні та економічні стимули меценатства, правові умови для ефективної взаємодії меценатів з органами державної влади та місцевого самоврядування.

Закон про меценатство, зокрема, має регулювати створення мережі благочинних фондів підтримки культури, які би функціонували на центральному і місцевому рівнях. Такі фонди могли би на добровільних засадах створювати місцеві підприємці та бізнесові структури. Проте на сьогодні започаткування приватних чи корпоративних благочинних фондів не є поширеним явищем унаслідок невизначеності їх правового статусу та відсутності реальних стимулів щодо функціонування.

У новому Законі увагу слід приділити визначенню механізмів, які б сприяли підвищенню соціального престижу приватних спонсорів культурних проєктів. Крім репутаційних, доцільно також визначити економічні стимули меценатської діяльності, а саме: пільгове оподаткування; часткове (або повне) повернення коштів, пов'язаних із технічним переоснащенням та експлуатацією культурних закладів; пільгове кредитування культурних проєктів.

Окремої уваги потребує комплекс питань, пов'язаних із можливим передаванням у концесію закладів культури та об'єктів культурної спадщини. Чинний Закон України «Про концесію» допускає передавання у

²³Пирогова Д. Децентралізація та реформа культурних послуг : аналіт. звіт за результатами соціологічного дослідження покращення якості та доступу до культурних послуг у громадах. Київ : ГО «Товариство дослідників України». 2020. URL: <https://drive.google.com/file/d/1LDyNUdxODDoTa1RqbK8uKg95RRE0dQBc/view>

приватне користування об'єктів культури або історичних архітектурних пам'яток. Однак у ньому не йдеться про специфіку таких концесійних угод. Чинний Закон не враховує специфіку об'єктів культури (зокрема, механізм об'єктивної оцінки їх вартості), не містить визначення санкцій у разі порушення договору або пошкодження об'єкта. Викликає також питання запропонований у Законі багато в чому непрозорий механізм конкурсного відбору потенційних концесіонерів.

Водночас в ідеалі практика передавання у приватне користування архітектурних пам'яток, які перебувають у муніципальній та державній власності, могла б стати потужним фактором їх збереження й належного використання. Проте наразі така практика не є поширеною. Натомість можна назвати чимало невдалих випадків передавання у концесію об'єктів культурної спадщини²⁴. Отже, умови передавання у концесію об'єктів культури мають стати предметом обговорення в експертному середовищі.

Ураховуючи складність завдань формування ефективного механізму державно-приватного партнерства щодо підтримки культури, існує нагальна потреба у створенні комунікативних майданчиків, де представники бізнесових кіл і менеджери культури могли би спільними зусиллями сформувати концепцію різних форм державно-приватних форм підтримки культури.

1.6. Порядок денний розвитку культурних та креативних індустрій

Розвиток галузі культурних та креативних індустрій (ККІ) протягом тривалого часу не був пріоритетом державної політики. Проте навіть у таких умовах цей сектор, за експертними розрахунками, у 2018 р. згенерував майже 4 % ВВП.

Довідково. Міжнародна торгівля креативними товарами продемонструвала стійке зростання в 2002–2015 рр.: світовий експорт креативних товарів збільшився більш ніж удвічі – з 208 млрд дол. США до 500 млрд дол. США. Навіть в умовах глобальної економічної кризи 2008–2009 рр. креативні індустрії продемонстрували здатність адекватно реагувати на турбулентність зовнішнього середовища та продукувати нові креативні продукти. Незважаючи на обсяги міжнародної торгівлі у 2015 р. (порівняно з 2014 р. на 13 % менше), попит на креативні продукти залишається високим завдяки високій адаптивності сектору до потреб споживачів.

²⁴Управління місцевою культурною спадщиною в Україні: огляд державної політики, джерел та моделей фінансування : Біла книга / упоряд. Л. Кривецька. Львів : Лабораторія міського простору, 2019. 55 с. URL: https://reherit.org.ua/wp-content/uploads/2019/08/White-Paper_Management-of-Local-Cultural-Heritage-in-Ukraine_State-Policy-Review-Sources-and-Funding-Models-1.pdf

У 2013 р. культурні та креативні індустрії досягли 3 % світового ВВП (2250 млрд дол. США) та забезпечили близько 30 млн робочих місць у всьому світі. У ЄС 2014 р. креативний сектор становив 6,8 % ВВП (близько 860 млрд євро) і 6,5 % зайнятості (близько 14 млн осіб)²⁵.

Утім, останніми роками ситуація дещо поліпшується. Зокрема, в останніх урядових програмах згадується сфера ККІ, що свідчить про зростання уваги до цієї галузі. Так, у проєкті Програми діяльності Кабінету Міністрів України (червень, 2020) ставиться за мету збільшення частки зайнятих осіб у сфері креативних індустрій до 4 % від зайнятих осіб у суб'єктів господарювання за всіма видами економічної діяльності в країні. Як орієнтир ставиться мета зростання позиції України в рейтингу «Global Innovation Index» у розділі «Creative outputs» (результати креативної діяльності). У попередній Програмі діяльності Кабінету Міністрів України за 2019 рік указувалося на завдання щодо підвищення частки культурного, креативного продукту, спорту і туризму до 12–14 % ВВП.

В Україні зміцнюється сировинний тип економіки, тому поширення різноманітних форм культурної індустрії може стати однією з альтернатив розвитку економіки й поштовхом для діяльності інноваційного малого і середнього підприємництва. *Стратегічним завданням державної політики є забезпечення сталого розвитку ККІ як складової частини економічного розвитку країни, формування сприятливого інвестиційного клімату у сфері культури та створення робочих місць.*

Підтримка ККІ має втілюватися за трьома основними напрямками:

- *програмно-цільовим* через розроблення національних і регіональних програм інноваційного розвитку культури;
- *інституційним*, який спрямований на створення належних правових та організаційних умов розвитку культурних інновацій;
- *ресурсним*, що включає в себе модернізацію матеріально-технічної бази культурних закладів, а також створення умов, які б сприяли залученню позабюджетних коштів на основі державно-приватного партнерства.

Визначимо заходи, які необхідно вжити для досягнення вказаної мети.

Перш за все потрібно докласти зусилля з метою нейтралізації негативних наслідків, спричинених карантинними обмеженнями. Застосування обмежувальних заходів, спрямованих на запобігання поширенню коронавірусної хвороби COVID-19, значно погіршило умови діяльності у сфері креативних індустрій. Були припинені форми діяльності,

²⁵Експортна стратегія для сектору креативних індустрій (дослідження) / М-во розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=994b0513-1759-4b3b-a80a-0e70f015017d&tag=CektorKreativnikhIndustrii>

що передбачали безпосередні контакти з аудиторією (концерти, вистави, постановки, фестивалі, ярмарки тощо). Як наслідок, суб'єкти ККІ зазнали значних фінансових втрат, зросла заборгованість з виплат заробітної плати, оплати комунальних послуг тощо.

З метою надання державної підтримки ККІ був підготовлений проєкт Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо державної підтримки культури, туризму та креативних індустрій»²⁶. Законопроєктом № 3851 передбачається низка пільг для сфери ККІ. Зокрема, пропонується звільнити від оподаткування податком на прибуток підприємств для юридичних осіб та податком на доходи фізичних осіб для громадян доходи у вигляді цільових культурних грантів, що надаються за рахунок коштів державного та/або місцевого бюджетів, а також запровадити знижену ставку податку на додану вартість у розмірі 7 % для стимулювання діяльності у сфері ККІ.

Прийняття цього Закону сприятиме впровадженню додаткових економічних стимулів у сфері ККІ. Очікується, що запровадження зниженої ставки ПДВ у розмірі 7 % стимулюватиме легалізацію малого бізнесу у сфері креативних індустрій.

У реалізації програмно-цільового напрямку розвитку культурних та креативних індустрій доречно об'єднати зусилля експертного середовища і менеджерів культури з метою визначення стратегічних засад розвитку ККІ, позаяк до теперішнього часу розвиток цієї галузі відбувався здебільшого завдяки активності ентузіастів. У цьому плані актуальним є проведення парламентських слухань на тему «Формування державної політики у сфері інноваційного розвитку української культури». За підсумками проведення парламентарських слухань мають бути розроблені рекомендації для підготовки *державної цільової програми розвитку культурних і креативних індустрій*. Мета такої програми полягає у визнанні пріоритетності розвитку ККІ як одного з напрямів економічної та інноваційної політики, формуванні протекціоністської державної культурної політики, спрямованої на підтримку ККІ. Також ідеться про створення умов привабливості вітчизняної продукції культурних та креативних індустрій перед імпоротною.

Така програма необхідна з огляду на величезний культурний та експортний потенціал галузі, якій наразі залишається нереалізованим. Підготовка та впровадження національної програми розвитку ККІ сприятиме встановленню продуктивного державно-приватного партнерства, яке нині

²⁶Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України щодо державної підтримки культури, туризму та креативних від 15.07.2020 № 3851. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69482

проходить перші кроки становлення. Необхідно визначити принципи державної політики в галузі культурних та креативних індустрій, зокрема сфер компетенції центральних і місцевих органів влади і самоврядування, для забезпечення злагодженої роботи. Програма також сприятиме усвідомленню управлінським істеблішментом суті ККІ, які містять як елементи культурної творчості, що створюють нематеріальні цінності, так і підприємницької діяльності, спрямованої на отримання прибутку. Насамкінець, реалізація означеної цільової програми матиме позитивні наслідки для консолідації суб'єктів ККІ. Цільова програма розвитку ККІ сприятиме виробленню належного інструментарію для просування креативних товарів і послуг на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Довідково. Українські ККІ мають здобутки у просуванні до європейського культурного простору. Як зазначається в Аналітичному звіті Європейського парламенту щодо виконання Україною Угоди про асоціацію між ЄС та Україною за 2020 рік, наша країна бере активну участь у Програмі «Креативна Європа». Зокрема, у 2019 р. Україна отримала сім номінацій на премію ЄС у галузі сучасної архітектури. Щорічний фестиваль сучасного мистецтва «ГогольФест» став одним із п'яти переможців на премію від Європейської асоціації фестивалів. У червні 2020 р. п'ять українських організацій отримали 1 млн євро в рамках Програми «Креативна Європа» для реалізації своїх культурних проєктів. Також Україна стала єдиною країною, де були реалізовані дві інноваційні програми співробітництва в рамках проєкту «Дім Європи»²⁷.

Розвиток культурних та креативних індустрій має перестати бути тільки предметом вузьковідомчої уваги, тому що проблеми цієї сфери пов'язані з комплексом завдань гуманітарного і соціального розвитку. Так, Міністерству освіти і науки України разом з іншими зацікавленими центральними органами виконавчої влади під час підготовки плану заходів щодо реалізації Стратегії інноваційного розвитку України до 2030 року доцільно внести відповідні позиції, які б визначали специфіку інноваційних форм розвитку культури і створення сприятливих умов для розвитку ККІ.

В Експортній стратегії України²⁸ вказано, що сектор креативних індустрій включає: легку промисловість; послуги індустрії моди та дизайну; аудіовізуальні послуги: кінематограф, телебачення, радіомовлення,

²⁷Association agreement between the EU and Ukraine. European Implementation Assessment (update) / European Parliamentary Research Service. Pp. 22–24. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/642844/EPRS_STU\(2020\)642844_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/642844/EPRS_STU(2020)642844_EN.pdf)

²⁸Про схвалення Експортної стратегії України («дорожньої карти» стратегічного розвитку торгівлі) на 2017–2021 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 № 1017. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennyaeksportnoyi-strategiyi-ukrayini-dorozhnoyi-karti-strategichnogo-rozvitku-torgivli-na-20172021-roki>

кіноіндустрію, видавничі та інші виконавські й візуальні мистецтва; культурні та цифрові послуги, рекламу, зв'язки з громадськістю; образотворче і сценічне мистецтво; традиційну культуру: творчі ремесла, декоративно-прикладне мистецтво, фестивалі; пам'ятки культурної спадщини: бібліотеки, пам'ятки археології, музеї та виставки.

У цій Стратегії зазначається, що ККІ належать до секторів, що перебувають на етапі формування та потребують комплексної інституційної підтримки, спрямованої на їх розвиток з метою досягнення конкурентоспроможності на зовнішніх ринках.

На підставі аналізу виконання Експортної стратегії експерти визначають такі актуальні проблеми, розв'язання яких сприятиме подальшому розвитку ККІ²⁹:

по-перше, актуальність організації та консолідації учасників ККІ, що передбачає створення різноманітних професійних мереж та інформаційних платформ для налагодження комунікації й вироблення спільної позиції у відносинах з органами влади. Це сприятиме подоланню нинішньої дезорганізованості галузі та встановленню співпраці між учасниками ККІ;

по-друге, необхідність систематизації пропозиції креативних товарів і послуг з метою підвищення їх конкурентоспроможності та залучення інвестицій. Реалізація цієї мети, зокрема, передбачає створення належних зв'язків між підприємствами в галузі ККІ з навчальними закладами, які повинні готувати фахівців з урахуванням потреб ринку. На думку учасників ККІ, залишається актуальною необхідність оптимізації податкової системи з метою створення ефективних стимулів креативного підприємництва;

по-третє, усіяке сприяння експортній орієнтації вітчизняних ККІ з метою розширення їх можливостей у просуванні товарів і послуг на зовнішні ринки. Цього можливо досягти, зокрема, шляхом запровадження страхування експортних ризиків креативної продукції через Експортно-кредитне агентство; реалізації інформаційної політики з популяризації українських креативних товарів і послуг.

У новій Державній стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки вказується комплекс заходів, спрямованих на посилення розвитку галузі креативних індустрій. Лейтмотив заходів державної підтримки проєктів розвитку креативної економіки полягає у сприянні переходу від сировинно-експортної до виробничо-інноваційної економіки. Зокрема, у Стратегії наголошується на необхідності забезпечення стимулювання підтримки

²⁹Експортна стратегія для сектору креативних індустрій (дослідження) / М-во розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=994b0513-1759-4b3b-a80a-0e70f015017d&tag=CektorKreativnikhIndustrii>

підприємництва у креативних індустріях та поширення практики утворення центрів розвитку ККІ в містах різного масштабу. Вказується також на необхідності сприяння створенню осередків розвитку креативної економіки (центрів, хабів, платформ, агенцій, мереж тощо) на місцевому та регіональному рівнях, створення умов для посилення залученості креативних індустрій до підвищення доданої вартості продукції інших галузей та секторів економіки³⁰.

Ужиття зазначених заходів сприятиме зміцненню потенціалу українських креативних індустрій і формуванню конкурентного сектору економіки, який здатний створювати нові робочі місця.

1.7. Заохочення культурного різноманіття та підтримка мистецької діяльності

Державна культурна політика покликана забезпечити розвиток професійного мистецтва і кінематографії, включно й музичного, хореографічного, театрального, циркового, образотворчого, фотомистецтва, інших видів сучасної професійної художньої діяльності. Цей напрям роботи передбачає взаємодію управлінського апарату з особистостями, які беруть участь у процесах творення культурних зразків та взірців. Персоніфікований характер цих процесів, а також усвідомлення місії мистецької діяльності в сучасному світі зумовлюють особливості стратегування цього доволі специфічного напрямку культурної політики.

Заохочення талановитих митців, надання їм державної підтримки для зосередження зусиль на реалізації творчих проєктів – передумова та запорука культурного розвитку країни, в чому можна переконатися з огляду на позитивні результати такої культурної політики у європейських країнах. Запозичення цього досвіду протягом останніх років в Україні має переломити негативну тенденцію падіння престижу мистецької праці, яка тривала десятиліттями.

На утвердження цього престижу вже працюють запроваджені КМУ і Президентом України премії для видатних діячів літератури, культури та мистецтва, іменні стипендії для молодих талантів, гранти для реалізації творчих та мистецьких проєктів. Позитивною тенденцією є зростання кількості цих «каналів підтримки» мистецько-творчої діяльності та збільшення розмірів преміальних виплат. Шансом проявити свої здібності та

³⁰Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки : Постанова Кабінет Міністрів України від 05.08.2020 № 695. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-strategiyi-regionalnogo-rozvitku-na-20212027-t50820>

«зробити» собі ім'я стають для творчих особистостей масштабні мистецькі конкурси, до відродження та актуалізації яких долучається держава. Це, зокрема, Міжнародний музичний конкурс ім. М. Лисенка, Міжнародний конкурс балету ім. С. Лифаря, Міжнародний конкурс оперних співаків ім. С. Крушельницької.

Інструментом прозорості підтримки мистецьких ініціатив з боку держави став започаткований 2017 р. Український культурний фонд (УКФ). Ця інституція також здійснює функції національного бюро програми ЄС «Креативна Європа» та інших міжнародних програм, сприяючи інтеграції українських митців у глобальний контекст. Доволі динамічний характер роботи УКФ проявився, зокрема, під час реалізації влітку 2020 р. Програми «Культура в часи кризи: інституційна підтримка». Вона покликана мінімізувати втрати, компенсувати збитки та покрити боргові зобов'язання установ сфери культури, що виникли в період карантинних обмежень весни–літа 2020 р.

Фінансування програм та діяльності УКФ з бюджету в 2020 р. становить 400 млн грн, зазнавши скорочення порівняно з 2019 р. (хоч і не такого значного, як передбачено було на початку карантину). Позабюджетні кошти становлять незначну частку надходжень Фонду – близько 10 %. Їх збільшення через використання механізмів державно-приватного партнерства та активізацію міжнародної співпраці є стратегічним напрямом³¹ роботи інституції.

Іншою інституцією, уповноваженою реалізувати державну культурну політику, є Державне агентство України з питань кіно (Держкіно). Поступ кіновиробництва в Україні в 2017–2018 рр. забезпечило саме Держкіно, реалізуючи щорічно програми виробництва близько 50 фільмів. На початку 2020 р. у процесі виробництва перебувало 94 фільми³², що є, безумовно, показником ефективності роботи інституції. Але в умовах карантину видатки на програму підтримки кінематографії у бюджеті було зменшено приблизно на 40 % – до 450 млн грн. Це може справити хоч і не фатальний, але негативний ефект на темпи розвитку вітчизняного кіновиробництва. Обмеження роботи кінопрокату у зв'язку з карантинними заходами не відмінили, а лише відклали прем'єри нових кінострічок. Це стосується і проведення кінофестивалів, хоч їх формат в умовах послаблення карантину (онлайн, на свіжому повітрі тощо) наразі ще не визначено. З огляду на ці

³¹Стратегія фандрейзингу Українського культурного фонду / Український культурний фонд. URL: <https://ucf.in.ua/storage/docs/28122019/%D0%A1%...D0%A4%202019-2021.pdf>

³²Звіт за результатами діяльності Державного агентства України з питань кіно за 2019 рік / Державне агентство України з питань кіно. URL: https://usfa.gov.ua/upload/media/2020/04/13/5e945b31b8155-zvit_2019_fin.pdf

умови поточної роботи Держкіно доволі проблематично оцінювати результати та перспективи реалізації статутних завдань, зокрема у справі популяризації вітчизняного кінематографу, міжнародної співпраці тощо.

Чи не найбільше постраждали від карантинних обмежень мистецькі колективи, задіяні в сценічних видах мистецтва (театральне, оперне, хореографічне тощо). Вони потребують державної підтримки навіть у питанні забезпечення свого функціонування, а тим більше з огляду на завдання розвитку, розширення репертуару, купівлі авторських прав тощо. Зважаючи на перехід частини культурного життя в Україні у режим онлайн, доцільна державна підтримка у питанні цифровізації напрацювань цих колективів та їх онлайн-трансляції.

Підтримки потребують сталі творчі колективи, що мають свої приміщення, напрацьований репертуар та аудиторію, але тим більше – колективи-початківці з недержавного сектору. Цей сектор є набагато уразливішим, але його підтримка для вітчизняної культури – питання стратегічне. Саме в цьому секторі відбувається активний експериментальний творчий пошук, здійснюється становлення нових форматів, напрямів та підходів, забезпечується культурне різноманіття.

Заклади культури, в стінах яких зосереджена ця та інша мистецька діяльність, вимагають уважного піклування, оскільки є ресурсом, який може бути використано нецільовим шляхом. Контроль за цільовим використанням є не менш дражливим питанням, ніж призначення керівників цих закладів. Конкурсна процедура таких призначень віднедавна стала обов'язковою. Але на практиці ці конкурси часто відбуваються фіктивно, без реальної конкуренції кандидатів на посади. І навіть переконливі результати конкурсів не завжди убезпечують новообраних керівників від загрози відсторонення (чого, наприклад, безпідставно домагалась Одеська ОДА стосовно законно призначеного директора Одеського художнього музею О. Ройтбурда). Державна культурна політика має реалізовувати арбітраж у таких випадках, стаючи на бік мистецької спільноти та обстоюючи стратегічні цілі культурної політики.

Розуміння такої місії демонструє наразі Міністерство культури у питанні заснування Музею сучасного мистецтва. Від початку 2000-х років потреба заснування Музею перебуває в Україні на порядку денному через ту роль, яку цей заклад культури мав би відіграти у стимуляції мистецького процесу, підтримці сучасних українських художників, вихованні смаків та креативності аудиторії, синхронізації із загальносвітовими культурними трендами. Намір розпочати реалізацію проєкту Музею в 2020 р. уряд підкріпив сумою бюджетного фінансування в 54 млн грн. У Програмі

діяльності КМУ³³, затвердженій у червні 2020 р., – ухвалення концепції Музею, і вкрай важливо, аби на цьому етапі не відбулася консервація проєкту.

Упередження щодо творів сучасного мистецтва досить поширене в Україні серед прихильників традиційних мистецьких напрямів та форматів. Це зумовлює потребу цілеспрямованої програми з підтримки та популяризації сучасного мистецтва в Україні. Орієнтація на творення нових сенсів та форматів самовираження митця зумовлює місію сучасного мистецтва як гаранта різноманіття культурного життя. Підтримка такого різноманіття засобами культурної політики корелює з ратифікацією Україною міжнародної Конвенції про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження 2005 року. Реалізація засад цієї Конвенції на пряму залежить від активної позиції держави в підтримці мистецької діяльності, активної співпраці з арт-спільнотою, стимулювання розвитку культурних та креативних індустрій та інших форматів активізації культурного життя України.

Висновки

Загальна мета посилення нормативно-правового забезпечення культурної політики полягає у створенні системи державного протекціонізму розвитку української культури та мистецтва. В реалізації цієї мети передусім слід вказати на необхідність конституційного забезпечення засад культурної політики. Конституція України має містити окрему статтю, присвячену саме культурі, її значенню для розвитку суспільства та гарантуванню культурних прав громадян.

Відповідно до цього потрібно забезпечити втілення таких завдань:

- актуалізувати розробку та схвалення нової редакції Закону України «Про культуру». Розробити правовий механізм формування та реалізації культурної політики, визначити специфіку реалізації культурної політики в умовах децентралізації управління, закріпити введення культурної субвенції із державного бюджету на підтримку закладів культури, визначити специфіку культурної політики на територіях, що постраждали внаслідок воєнних дій на сході України;
- затвердити нову редакцію Закону стосовно засад надання населенню культурних послуг;

³³Про затвердження Програми діяльності Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 12.06.2020 № 471. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/471-2020-%D0%BF#Text>

- підтримати культурну галузь та креативні індустрії під час поширення коронавірусної хвороби (COVID-19). Верховна Рада України має схвалити законопроекти № 3378, 3379, 3851, якими пропонується низка змін до Бюджетного та Податкового кодексів України, а також до деяких законодавчих актів щодо державної підтримки діяльності у сфері культури в умовах карантинних заходів;

- розглянути питання підвищення рівня заробітної плати працівників культури, що сприятиме й підвищенню престижності їхньої праці. Оплата праці працівників культури є однією з найменших серед інших професій. Необхідно ліквідувати такий перекис і встановити заробітну плату працівникам культури принаймні на рівні освітян. Для цього мають бути переглянуті посадові оклади та запроваджені нові нормативи показники оплати праці та надбавок;

- розробити ефективні механізми державно-приватного партнерства підтримки культури. Розробити окремий Закон про меценатство, у якому потрібно визначити специфіку цієї діяльності, моральні та економічні стимули меценатства, правові умови для ефективної взаємодії меценатів з органами державної влади та місцевого самоврядування;

- пріоретизувати розвиток культурних та креативних індустрій. З метою формування засад державної політики в цій галузі підготувати державну цільову програму розвитку культурних і креативних індустрій. Мета такої програми полягає у визнанні пріоритетності розвитку ККІ як одного із напрямів економічної та інноваційної політики, спрямованої на підтримку цієї галузі та просування креативних товарів і послуг на внутрішній та зовнішній ринки;

- продовжити реформування базової мережі закладів культури, на яку покладено завдання забезпечення населення культурними послугами та стимулювання розвитку людського капіталу. В рамках реформування доцільно запровадити: ведення моніторингу стану інфраструктури, збільшення відсотку видатків розвитку, забезпечення комп'ютерами бібліотек, музеїв та інших закладів культури, вдосконалення процедури державної закупівлі книжок для бібліотек, перепрофілювання клубів у Центри культурних послуг, реорганізацію системи освіти та підвищення кваліфікації для працівників сфери культури, впровадження принципу інклюзивності, налагодження співпраці органів влади центрального та місцевого рівня у справі розвитку культурної інфраструктури;

- підтримати мистецьку діяльність через заохочення українських митців, просування їх у світі, створення механізмів їх фінансової підтримки

шляхом надання стипендій, грантів, організації творчих конкурсів тощо для зосередження зусиль митців на реалізації творчих проєктів. Така підтримка потребує ефективного функціонування установ культури, а також інституцій (УКФ, УІК, Держкіно та ін.), за посередництва яких реалізується державна культурна політика;

- актуалізувати завдання забезпечення культурного різноманіття, що стимулює розвиток креативних індустрій та загалом креативності громадян, передбачає зростання престижу митця в суспільстві, підтримує культурні інновації й ініціативи, полегшує входження України у європейський та глобальний культурний контекст. Тестом на реалізацію цієї стратегії має стати створення в Україні Музею сучасного мистецтва та підтримка сучасного мистецтва, розвиток недержавного сектору сценічних мистецтв, налагодження ефективної взаємодії органів влади та мистецької спільноти.

2. ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Культурна спадщина є важливим чинником соціокультурного розвитку громад, зміцнення місцевого патріотизму та почуття відповідальності громадян за долю «малих батьківщин», її актуалізація сприяє поліпшенню міжрегіональних зв'язків. Культурна спадщина за належного управління відіграє важливу роль у соціально-економічному розвитку країни та її регіонів. Об'єкти культурної спадщини можуть бути орієнтирами для гармонійного містобудування, центрами тяжіння для туристичного бізнесу і культурних індустрій, джерелом розвитку інфраструктури населених пунктів і створення нових робочих місць.

Об'єкти культурної (тим паче археологічної) спадщини, на відміну від інших елементів матеріального оточення людини, в разі їх критичного чи остаточного руйнування відновити неможливо, тобто втрати у цій сфері є незворотними. Тому заходи зі збереження культурної спадщини не можна відкладати до «кращих часів». У державних програмах вони повинні розглядатися як першочергові.

2.1. Правове забезпечення збереження культурної спадщини України

Питання збереження культурної спадщини України регулюються законами «Про культуру», «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини», а також окремими положеннями законів «Про основи містобудування», «Про архітектурну діяльність», «Про регулювання містобудівної діяльності», Кримінального кодексу України і Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Україною ратифіковані такі міжнародні документи щодо збереження культурної спадщини: Європейська культурна конвенція (1954 р.), Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності (1970 р.), Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972 р.), Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи (1985 р.), Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута) (1992 р.), Європейська ландшафтна конвенція (2000 р.), Ризька хартія про

автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини (2000 р.), Конвенція про охорону підводної культурної спадщини (2001 р.), Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження (2005 р.), Конвенція про захист культурної спадщини у випадку збройного конфлікту і Перший протокол до неї (1954 р.), Другий протокол до Гаазької конвенції 1954 р. про захист культурної спадщини у випадку збройного конфлікту (1999 р.)

2.2. Основні проблеми збереження культурної спадщини в Україні

Визначається низка тенденцій та викликів у системі збереження культурної спадщини. Розглянемо їх окремо.

1. *Відсутність цілісної системи державного управління у сфері збереження культурної спадщини.* Донедавна функція охорони культурної спадщини, в числі багатьох інших, була покладена на Міністерство культури України, а також на центральні органи виконавчої влади, відповідальні за регіональний розвиток, аграрну політику, використання природних ресурсів. Така «поліцентричність», на думку фахівців, призводить до неузгодженості дій, розпорошеності кадрових ресурсів, а також у деяких випадках до конфлікту інтересів. В аспекті вирішення цих питань 4 грудня 2019 р. вийшла постанова Кабінету Міністрів України про створення в статусі центральних органів виконавчої влади Державної служби охорони культурної спадщини України і Державної інспекції культурної спадщини України. Цей крок можна вважати позитивним і своєчасним. Проте формування цих органів влади було відкладене на 2021 р.

Водночас потребує вирішення проблема створення цілісної управлінської вертикалі у сфері охорони культурної спадщини та її кадрове забезпечення. До 2012 р. Законом «Про охорону культурної спадщини» така вертикаль була передбачена у вигляді органів охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, органів охорони культурної спадщини районних державних адміністрацій і місцевого самоврядування. Унаслідок змін, внесених до цього Закону 16 жовтня 2012 р., до спеціально уповноважених органів охорони культурної спадщини були віднесені: орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим,

обласні, районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, виконавчий орган сільської, селищної, міської ради³⁴.

Зараз практично у всіх областях підрозділи, що займаються безпосередньо охороною культурної спадщини, існують у складі управлінь чи департаментів культури, культури і туризму, культури і мистецтв тощо відповідних державних адміністрацій, тобто не мають окремого статусу. Кадровий склад – у середньому 3–5 осіб за досить великого обсягу повноважень. У багатьох районних держадміністраціях взагалі немає фахівців з охорони культурної спадщини. Однак нормативними документами саме на місцеві органи влади покладено досить значний обсяг обов’язків щодо охорони культурної спадщини.

Наприклад, відповідно до Порядку обліку об’єктів культурної спадщини постійний (не рідше одного разу на рік) моніторинг об’єктів культурної спадщини проводиться «виконавчими органами сільської, селищної, міської ради щодо об’єктів культурної спадщини, які розміщені на території, на яку поширюється повноваження таких органів. Якщо об’єкт розміщений на території двох або більше адміністративно-територіальних одиниць, постійний моніторинг проводиться районними державними адміністраціями». Постійний моніторинг передбачає аналіз «відомостей Реєстру, Переліків об’єктів культурної спадщини; облікової документації, охоронних договорів, встановлених режимів використання об’єкта культурної спадщини, науково-проектної документації, що визначає зони охорони пам’ятки та запланованих робіт, архівних матеріалів наукових установ, державних інформаційних систем та інших відомостей, які свідчать про стан об’єкта культурної спадщини та території, що охороняється». Видається вельми сумнівним, що у виконавчих органах сільських і селищних рад є фахівці для такої роботи і що районні державні адміністрації, ураховуючи наведені вище дані, здатні забезпечити повноцінне проведення таких моніторингів, особливо в регіонах, найбільш насичених пам’ятками культурної спадщини.

Про необхідність створення в обласних, Київській та Севастопольській міських, районних державних адміністраціях окремих підрозділів з охорони культурної спадщини говорилося на парламентських слуханнях «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р., а також у рекомендаціях цих слухань, затверджених постановою

³⁴Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства юстиції України, Міністерства культури України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства України : Закон України від 16.10.2012 № 5461-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5461-17#Text>

Верховної Ради України від 14 травня 2019 р. № 2716. У разі, якщо управлінська вертикаль у сфері охорони культурної спадщини не буде створена або її кадрове та фінансово-матеріальне забезпечення будуть недостатніми (на думку фахівців, у штаті лише районного підрозділу з охорони культурної спадщини мають працювати не менше як п'ять працівників), діяльність Державної служби охорони культурної спадщини не буде ефективною, що через деякий час може призвести до її скасування, як це вже траплялося раніше.

2. *Слабкість і неефективність правових механізмів охорони культурної спадщини в частині визначення відповідальності й санкцій за порушення чинного законодавства в цій сфері.* Існують непоодинокі випадки, коли практично безкарно знищуються об'єкти нерухомої культурної та археологічної спадщини, проводиться дисгармонійна забудова в історичних ареалах населених місць, спотворюється їх традиційне середовище. Найбільшу загрозу для нерухомої культурної спадщини становить несумлінна господарська діяльність, зокрема будівельна. Унаслідок цього між зазначеними видами діяльності досить часто виникають конфлікти інтересів. Для звільнення місць під майбутні будівельні майданчики часто доводяться до руйнування пам'ятки архітектури та містобудування, у т. ч. внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, знищуються археологічні об'єкти, забудовуються історичні ареали міст, охоронні зони пам'яток.

Покарання, передбачені за такі дії у Законі України «Про охорону культурної спадщини», Кримінальному кодексі України, Кодексі України про адміністративні правопорушення, є надто м'якими, а «ціна питання», особливо у великих містах, надто високою. У разі доведення зловмисності зазначених дій на порушника чекає покарання у вигляді штрафу від тисячі до десяти тисяч неоподаткованих мінімумів, тобто від 17 тис. до 170 тис. грн. Ці суми не надто значні, якщо враховувати, наприклад, ціну квартири в елітному будинку або вартість оренди в торговельно-розважальному центрі, які можна звести на місці зруйнованої пам'ятки. Крім того, зазначені дії не завжди можна кваліфікувати як адміністративні правопорушення чи кримінальні злочини. Формально вони можуть не виходити за межі правового поля, чому сприяють недоліки чинного законодавства.

Наприклад, згідно із Законом «Про охорону культурної спадщини» (змiнами, внесеними до нього у 2004 р.) однією з підстав вилучення пам'ятки з Державного реєстру нерухомих пам'яток України є втрата нею «предмету охорони» – характерної властивості об'єкта культурної спадщини, що становить його історико-культурну цінність, на підставі якої цей об'єкт

визнається пам'яткою. На думку фахівців, предметом охорони повинна бути вся пам'ятка, а не її окремі властивості, оскільки виокремлення як «предметів охорони» лише цих властивостей дозволяє маніпуляції (перебудови, добудови тощо) з іншими елементами пам'ятки³⁵. Крім того, згадане положення Закону дає несумлінним забудовникам та іншим суб'єктам господарської діяльності додаткові можливості позбаватися пам'яток з метою подальшого використання звільнених площ.

3. Недостатня узгодженість потреб охорони культурної спадщини та будівельної діяльності. Так, Законом України «Про регулювання містобудівної діяльності» від 17 лютого 2011 р. № 3038³⁶ із Закону «Про охорону археологічної спадщини» було вилучено статтю 9-1 «Наукова археологічна експертиза», яка містила визначення цієї процедури і якою передбачалося, що «проведення наукової археологічної експертизи передуює погодженню комісіями з розгляду питань, пов'язаних з погодженням документації із землеустрою, проєктів землеустрою, якими передбачається: відведення земельних ділянок у власність юридичним особам; використання земельних ділянок для проведення містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, будівельних, земляних і підводних робіт, виконання яких може позначитися на стані об'єктів археологічної спадщини; зміна цільового призначення земельних ділянок для потреб будівництва та інших цілей, що може негативно вплинути на об'єкти археологічної спадщини». Також чітко вказувалося на те, що «відсутність висновку за результатами наукової археологічної експертизи є підставою для відмови в погодженні проєктів землеустрою, зазначених у частині другій цієї статті». Відповідні зміни були внесені й до Закону «Про охорону культурної спадщини».

Вилучення цієї статті суперечило статті 5 Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини, ратифікованої Україною в 2003 р. Ця стаття передбачає забезпечення систематичних консультацій між археологами та фахівцями з міського й регіонального планування з метою створення можливостей, зокрема для внесення змін до тих проєктів розвитку територій, які можуть мати негативний вплив на археологічну спадщину; забезпечення достатніх часу та ресурсів для проведення належного наукового дослідження відповідної ділянки території та опублікування його результатів.

³⁵Пламєницька О. Казус «предмету охорони» пам'ятки архітектури як методологічна проблема / Українська академія мистецтва. 2013. Вип. 21. С. 133–146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uam_2013_21_17

³⁶Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 № 3038. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text>

Також були внесені зміни до Закону «Про архітектурну діяльність»³⁷, де, зокрема, третій абзац статті 7 набув такої редакції: «Проектна документація на будівництво об'єктів, розроблена відповідно до містобудівних умов та обмежень забудови земельної ділянки, не підлягає погодженню з відповідними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, органами охорони культурної спадщини». Згідно зі статтею 29 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» «містобудівні умови та обмеження надаються відповідними уповноваженими органами містобудування та архітектури на підставі містобудівної документації на місцевому рівні». Тобто погодження зазначених умов і обмежень органом з охорони культурної спадщини Законом також не передбачене.

Погодження містобудівного обґрунтування і, відповідно, викладених у ньому містобудівних умов та обмежень органом охорони культурної спадщини, як, до речі, і його громадське обговорення, передбачалося статтею 24 Закону України «Про планування і забудову територій», який втратив чинність із прийняттям Закону «Про регулювання містобудівної діяльності». Так само передбачалося погодження органом охорони культурної спадщини змін до містобудівних умов та обмежень.

Фактичне нівелювання участі органів охорони культурної спадщини у погодженні будівельної документації суперечить Конвенції про охорону архітектурної спадщини Європи (3 жовтня 1985 р., Гранада), ратифікованої Україною 2006 р. Так, стаття 5 цієї Конвенції передбачає, що «кожна Сторона зобов'язується запровадити, якщо вона цього ще не зробила, законодавство, яке: а) вимагає подання до відповідного компетентного органу будь-якого плану зруйнування або зміни вигляду пам'яток, що вже охороняються або щодо яких здійснюється процедура забезпечення охорони, а також будь-якого плану зміни функціонально прив'язаної до них території; б) вимагає подання до відповідного компетентного органу будь-якого плану, що стосується архітектурного ансамблю або будь-якої його частини чи визначного місця і передбачає: зруйнування будівель, спорудження нових будівель, значну зміну вигляду, яка переінакшує характеристики будівель або визначних місць».

Крім того, стаття 10 Конвенції визначає: «Кожна Сторона зобов'язується прийняти комплексну політику збереження архітектурної спадщини, яка... передбачає охорону архітектурної спадщини як одну з головних цілей планування забудови міської та сільської територій, а також

³⁷Про архітектурну діяльність : Закон України від 20.05.1999 № 687-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-14#Text>

забезпечує врахування цієї вимоги на всіх етапах розробки планів розвитку територій та виконання процедур видання дозволів на проведення робіт».

Окремою проблемою є відсутність історико-архітектурних опорних планів у 75 % населених пунктів, внесених до Списку історичних населених місць України, хоча наявність їх передбачена п. 17 Закону «Про регулювання містобудівної діяльності»: «Для населених пунктів, занесених до Списку історичних населених місць України, в межах визначених історичних ареалів у складі генерального плану населеного пункту визначаються режими регулювання забудови та розробляється історико-архітектурний опорний план, в якому зазначається інформація про об'єкти культурної спадщини». Саме на основі історико-архітектурних опорних планів має проводитися будівельна діяльність у зазначених населених пунктах. Їх відсутність призводить до вказаних вище зловживань, зокрема до хаотичної забудови, непоодинокі приклади якої дає столиця, де проєкт історико-архітектурного опорного плану був оприлюднений лише в 2020 р.

4. Слабка диверсифікованість суб'єктів збереження культурної спадщини. Практично єдиним суб'єктом цих процесів досі залишається держава. Роль громадських профільних організацій, таких як Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (УТОШК), Український національний комітет Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ІКОМОС), залишається допоміжною. Водночас існує зарубіжний досвід ширшого та ефективнішого залучення громадського та благодійницького потенціалу до пам'яткоохоронної діяльності, зокрема діяльності т. зв. «національних трастів». Ці неприбуткові, недержавні заклади вперше виникли у Великій Британії, отримавши в управління від приватних власників або держави об'єкти культурної та природної спадщини. Зараз подібні організації діють у багатьох країнах світу. У 2007 р. була створена Міжнародна організація національних трастів (INTO), членами якої є організації із понад 50 країн. Одним з її завдань є допомога у створенні національних трастів у тих країнах, де вони досі не існують.

До функцій національних трастів відносяться охорона, збереження і ревіталізація пам'яток історії та культури, а також природних ландшафтів. Крім того, ці організації займаються просвітницькою діяльністю, залучають до пам'яткоохоронної діяльності широкі кола громадськості, створюють нові робочі місця. Досвід національних трастів міг би бути цікавим і корисним для України, враховуючи велику кількість занедбаних замків, палаців, садиб, парків тощо, які розташовані на її території і для приведення яких у належний стан у державних органів та органів місцевого самоврядування не завжди є фінансові та професійні можливості.

2.3. Втрата значної частини культурної спадщини внаслідок тимчасової окупації Криму і втрати контролю над окремими районами Донецької та Луганської областей

Культурна спадщина на ТОТ Автономної Республіки Крим

Станом на початок 2014 р. на території АР Крим перебували 34 музейні установи, які підпорядковувалися Міністерству культури України. У них містилися 917 477 предметів, що входили до державної частини Музейного фонду України, у Севастополі – 5 музейних установ із 320 163 предметами, що також входили до державної частини Музейного фонду. На території АР Крим знаходилися 3772 нерухомі об'єкти культурної спадщини, у Севастополі – 2063 такі об'єкти³⁸. Окремо слід згадати один із семи українських об'єктів, включених до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (World Heritage List) – місто Херсонес Таврійський та його хору, а також п'ять об'єктів, включених до Попередніх списків (Tentative Lists): Бахчисарайський палац кримських ханів, комплекс пам'яток Судацької фортеці VI–XVI ст., культурний ландшафт «печерних міст» Кримської Готії (Мангуп-кале та Ескі-Кермен), історичне оточення столиці кримських ханів у Бахчисараї, торговельні пости й укріплення на генуезьких торговельних шляхах. Після окупації Криму російська влада незаконно привласнила зазначені об'єкти, внісши їх до відповідних реєстрів і перепідпорядкувавши Міністерству культури РФ.

У вересні 2019 р. була оприлюднена доповідь «Спостереження за ситуацією в Автономній Республіці Крим (Україна)», підготовлена на виконання рішень 194–205-ї сесій Виконавчої ради ЮНЕСКО. Доповідь містить значний обсяг інформації стосовно незаконних робіт на кримських пам'ятках національного і світового значення, у т. ч. таких, що призводять до руйнування або спотворення цих об'єктів, проведення незаконних археологічних досліджень і незаконного переміщення культурних цінностей. У доповіді зазначалося, що своїми діями російська влада, а також інші інституції, причетні до згаданої діяльності, порушують низку міжнародних правових документів, а саме: Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972 р.), Гаазьку конвенцію про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (1954 р.) та її Перший і Другий протоколи, Конвенцію про заходи із заборони та попередження незаконного

³⁸Кот С. І. Про стан збереження культурної спадщини України : інформ.-аналіт. матер. до парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2018. 43 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0013918

вивезення, ввезення і передачі права власності на культурні цінності (1970 р.), Конвенцію ЮНІДРУА (Institut international pour l'unification du droit privé – Міжнародний інститут з уніфікації приватного права) про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності (1995 р.), Конвенцію Ради Європи про охорону археологічної спадщини (1992 р.), Конвенцію Ради Європи про правопорушення по відношенню до культурних цінностей (2017 р.) та ін.³⁹.

Так, за сприяння окупаційної влади відбувається перетворення заповідника «Херсонес Таврійський» на релігійно-патріотичний і культурно-розважальний комплекс, що суперечить призначенню заповідника. Зокрема, з 2017 р. на території заповідника регулярно проводиться т. зв. «Міжнародний фестиваль “Опера в Херсонесі”», під час підготовки до якого просто на стародавніх руїнах монтується кілька сцен, екрани, трибуни для глядачів, вагою 500 т, потужні звукові установки. Зазнала втрат і херсонеська хора (сільськогосподарські угіддя античного міста). У квітні 2016 р. російські військові залили бетоном ділянку античної садиби на півострові Маяковий. Узимку 2018 р. будівельною технікою була знищена садиба III ст. н. е.

Унаслідок незаконних дій окупаційної влади під загрозою опинився комплекс Ханського палацу в Бахчисараї, що посідає важливе місце в культурному житті та політичній історії кримськотатарського народу. З 2017 р. в комплексі проводяться «протиаварійні» та «реставраційні роботи», під час яких, зокрема, були безпідставно демонтовані та замінені на сучасні матеріали стара черепиця і дубові ферми на даху Великої Ханської мечеті, пошкоджено стінний розпис XVIII ст., виникли мікротріщини на стінах. Крім того, за даними експертів, унаслідок розмивання ґрунту, спричиненого непрофесійними діями будівельників, виникла загроза «сповзання» палацу в річку Чурук-Су. Зазначені роботи проводилися особами, які не мають досвіду реставрації історичних будівель. Водночас від цих робіт були відсторонені фахівці, які протягом десятиліть вивчали Ханський палац і проводили в ньому реставраційні роботи.

Після окупації в Криму регулярно проводилися незаконні археологічні дослідження, зокрема у Херсонесі Таврійському, у т. ч. під водою. Масштабні розкопки проводилися в рамках реалізації інфраструктурних проєктів – будівництва Кримського мосту, траси «Таврида», магістрального газопроводу «Краснодарський край – Крим». За повідомленням Центру громадського моніторингу «Кримський міст» від 13 лютого 2018 р., лише на цьому об'єкті «за останні два роки в ході розкопок було знайдено понад 1 млн артефактів, понад 100 тис. з них становлять велику наукову цінність».

³⁹Follow-up of the situation in the Autonomous Republic of Crimea (Ukraine) / UNESCO. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000370522>

Улітку 2020 р. після перерви у зв'язку з карантинном поновилися археологічні розкопки у Херсонесі. Їх метою є «створення карти археологічних зон, які згодом будуть музеєфіковані й увійдуть до складу проєкту, який включає в себе музей античної, візантійської культури і музей християнства». Розкопки проводяться за ініціативною Патріаршої ради з культури та фінансуються пов'язаним з нею фондом «Моя історія».

Протягом останніх років з кримських музеїв регулярно вивозилися в Росію експонати для виставкової діяльності. Так, 2016 р. у Третьяковській галереї в Москві експонувалися 38 картин художника І. Айвазовського з Феодосійської картинної галереї; у 2016–2017 рр. у м. Санкт-Петербурзі проходила виставка «Подорож до Криму», для якої були надіслані експонати з Центрального музею Тавриди у Сімферополі; у 2017 р. в заповіднику «Абрамцево» (Московська область) на виставці «Кіммерія Максиміліана Волошина» демонструвалися речі з Дому-музею М. Волошина у Коктебелі; у 2019 р. з фондів Центрального музею Тавриди, Феодосійського музею старожитностей, Ялтинського історико-літературного музею були вивезені до м. Казані експонати татаро-монгольської кочової культури для показу на виставці «Золота Орда і Причорномор'я. Уроки Чингізидської імперії».

Зазначені дії є порушенням Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (1954 р.), Першого (1954 р.) і Другого (1999 р.) протоколів до неї, Конвенції про заходи із заборони та попередження незаконного вивезення, ввезення і передачі права власності на культурні цінності (1970 р.), Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972 р.). Попри те, що РФ, не визнаючи факту окупації Криму, уникає відповідальності за цими статтями міжнародних домовленостей, Міністерство юстиції України має всі підстави формулювати позови до міжнародних інстанцій щодо цих порушень, які є демонстрацією зневаги до всіх сторін-підписантів згаданих міжнародних актів.

Культурна спадщина на ТОТ Донецької та Луганської областей

Втративши контроль над ТОТ Донецької та Луганської областей, Україна також втратила можливість контролювати і забезпечувати частину культурної інфраструктури, що опинилась на цих територіях. Це, зокрема, 1,4 тис. бібліотек, гарантувати роботу яких Україна наразі не в змозі. На ТОТ Донецької та Луганської областей залишилося 52 музеї, фонди яких є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України. Отримання інформації щодо долі цих експонатів ускладнене. Принаймні з відкритих джерел надходять відомості щодо переміщення частини цих музейних предметів територією РФ, що є брутальним

порушенням міжнародних конвенцій у сфері охорони культурних цінностей і культурної спадщини.

Станом на 2013 р. на території Донецької області на державному обліку перебували 4144 одиниці пам'яток культури, у т. ч. археології – 1956, історії – 2008, монументального мистецтва – 32, містобудування та архітектури – 148 одиниць. У Луганській області на державному обліку перебували 6317 об'єктів історичної спадщини, у т. ч. археології – 5014, історії – 919, монументального мистецтва – 38, архітектури та містобудування – 338, садово-паркового мистецтва – 8 об'єктів⁴⁰. Повної інформації щодо нинішнього стану цих об'єктів немає через неможливість моніторингу на територіях, що контролюються проросійськими бойовиками. Однак з початку бойових дій на Донбасі у засобах масової інформації регулярно з'являлися повідомлення про руйнування чи пошкодження церков, музеїв, пам'ятників, архітектурних споруд. Наприклад, йшлося про одну з найстаріших церков Луганської області – Свято-Троїцький храм у м. Попасній, Донецький обласний краєзнавчий музей, Донецький музей Великої Вітчизняної війни, Донецький обласний художній музей, Луганський обласний краєзнавчий музей, Музей історії та культури Луганська, Станично-Луганський краєзнавчий музей, Чорнухинський народний краєзнавчий музей, історичну будівлю вокзалу в м. Дебальцевому.

Конструктивним кроком, покликаним мінімізувати ці втрати, стало ухвалення в січні 2020 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей призначення керівників державних та комунальних закладів культури на тимчасово окупованих територіях»⁴¹. Він, зокрема, встановлює потребу на період тимчасової окупації визначити з переліку музеїв, затвердженого урядом, головного зберігача музейних предметів і музейних колекцій, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України, шляхом прийняття рішення про передачу на постійне або тимчасове зберігання. Також Закон регулює процедуру призначення керівників закладів культури на ТОТ за спрощеною процедурою.

⁴⁰Кот С. І. Про стан збереження культурної спадщини України : інформ.-аналіт. матер. до парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2018. 43 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0013918

⁴¹Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей призначення керівників державних та комунальних закладів культури на тимчасово окупованих територіях : Закон України від 14.01.2020 № 447-IX. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447-20#Text>

Висновки

Для вирішення комплексних питань стосовно забезпечення політики у сфері охорони культурної спадщини конче необхідно:

- завершити формування Державної служби охорони культурної спадщини України та Державної інспекції культурної спадщини України. Створити управлінську вертикаль у вигляді Державної служби охорони культурної спадщини та органів охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, органів охорони культурної спадщини районних державних адміністрацій і місцевого самоврядування;

- проаналізувати чинне законодавство, що стосується питань збереження культурної спадщини, на предмет відповідності ратифікованим Україною міжнародним актам та усунути виявлені розбіжності й правові лакуни. Посилити відповідальність за дії, котрі призводять до дисгармонійної забудови історичних ареалів, спотворення традиційного середовища населених пунктів, нищення об'єктів культурної та археологічної спадщини. Ратифікувати Конвенцію Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями (2017 р., Нікосія)⁴²;

- внести зміни та доповнення до чинного законодавства щодо розширення повноважень у сфері збереження та актуалізації культурної спадщини неприбуткових неурядових організацій, статuti яких передбачають відповідну діяльність, за такими напрямками: виявлення і дослідження нових об'єктів культурної спадщини, подання на занесення нововиявлених пам'яток до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категоріями «пам'ятки місцевого значення» і «пам'ятки національного значення», моніторинг стану пам'яток і нововиявлених об'єктів культурної спадщини, відновлювальні та реставраційні роботи, використання об'єктів культурної спадщини в туристичних, просвітницьких, рекреаційних цілях;

- сприяти діяльності моніторингової місії ЮНЕСКО зі спостереження за ситуацією в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі. Продовжити запроваджене Міністерством культури та інформаційної політики України збирання інформації про зруйновані чи пошкоджені внаслідок окупації чи

⁴²Council of Europe Convention on Offences relating to Cultural Property / Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/0900001680710435>

ведення воєнних дій об'єкти культурної, природної та індустріальної спадщини на території Кримського півострова та зони АТО/ООС⁴³.

⁴³Міністерство культури України збирає інформацію про зруйновані чи пошкоджені внаслідок окупації чи ведення військових дій об'єкти культурної, природної та індустріальної спадщини на території Кримського півострова та зони АТО. URL: http://195.78.68.75/mcu/control/uk/publish/article?art_id=244948665&cat_id=244938280

3. СУЧАСНІ СВІТОВІ ОСВІТНІ ТРЕНДИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Зростаюче розмаїття особистісних запитів людини, динаміка вимог ринку праці потребують нового погляду на функції, методи, організацію освіти, яка відповідатиме сучасним потребам людства. Освітні питання є однією із засадничих складових частин гуманітарної політики.

Провідними тенденціями розвитку сучасної освіти є:

- тотальна інформатизація;
- прискорені темпи зростання знань;
- динамічні зміни необхідних професійних навичок і компетенцій.

Відповіді на ці виклики вимагають створення й упровадження інноваційних форм організації та засобів освіти, оновлення її змісту для вирішення низки важливих завдань щодо: формування здатності до самостійного навчання й пошуку інформації; опанування цифрової грамотності; розвитку критичного мислення; формування готовності до оволодіння новими компетенціями. В таких умовах додаткової актуальності набуває завдання опанування учнями і студентами метанавчальних (загальнонавчальних) компетенцій: здатності самостійно визначати оптимальний напрям власного розвитку, швидко знаходити й засвоювати інформацію, готовності освоювати нове і творчо використовувати набуті знання й уміння у нових сферах застосування.

3.1. Зростання ролі новітніх технологій у сучасній освіті

Використання новітніх технологій у галузі освіти невинно зростає в усьому світі. У 2014 р. глобальний ринок онлайн-освіти оцінювався у 165,36 млрд дол., за прогнозами, до 2022 р. він зросте до 243,8 млрд дол.⁴⁴. Вагомими чинниками зростання ринку онлайн-освіти є гнучкість навчання, низька вартість, доступність, швидке збільшення кількості користувачів інтернету. На сьомому році свого існування масові відкриті онлайн-курси охопили 900 університетів і зібрали 101 млн користувачів з усього світу. Наприкінці 2018 р. понад 900 університетів сумарно започаткували 11,4 тис. онлайн-курсів. Освітні онлайн-платформи Coursera, edX, FutureLearn та

⁴⁴Global E-Learning Market Outlook (2014–2022)/ PR Newswire. New York. 2015. Sep 21. URL: <http://www.prnewswire.com/news-releases/global-e-learning-market-outlook-2014-2022-300146534.html>

XuetangX оголосили про запуск програм, завершивши які, можна отримати магістерський або бакалаврський ступінь з відповідним онлайн-дипломом. Кількість програм з дипломами зросла до 47, тоді як у 2017 р. їх було лише п'ятнадцять⁴⁵.

Проте проблема визнання кваліфікацій, здобутих в онлайн-освіті, залишається невирішеною. І це не лише проблема української освіти. Більшість університетів розвинутих країн, що створюють масові онлайн-курси, поки що не видають після їх завершення кредитні бали навіть своїм студентам. Для української системи освіти важливим завданням є напрацювання механізмів сертифікації освітніх онлайн-курсів, підтвердженої як державними органами освіти, так і провідними навчальними закладами та роботодавцями.

Ефективне використання потенціалу новітніх технологій в освіті вимагає підвищеної уваги до формування у громадян цифрової грамотності, що має враховуватися під час розроблення і затвердження державних освітніх стандартів. Одним із провідних засобів цифровізації освіти є створення Національної платформи цифрової освіти (НПЦО). Необхідно відзначити, що попри наявність відповідних рішень та значні кошти, вкладені державою, реалізація попереднього етапу зі створення та введення в дію Національної освітньої електронної платформи зазнала невдачі. З огляду на це нагально необхідним є перезавантаження проєкту та його реалізація з урахуванням допущених помилок та виявлених недоліків. Виконання завдань, пов'язаних зі створенням цифрового освітнього контенту та відповідних сервісів, є невід'ємною складовою частиною створення НПЦО. Саме згадані стандарти, нормативні документи та методики використання визначатимуть зміст, якість та ефективність модернізованого навчального процесу, щодо якого НПЦО має виступати інфраструктурним об'єктом – засобом забезпечення доступу та користування.

3.2. Освіта протягом життя – ключовий тренд сучасності

Швидкі темпи зростання знань і технологій є важливим фактором, який визначає необхідність упровадження інноваційних форм освіти та повномасштабної реалізації концепції «освіти протягом життя» (life long learning). Саме ця освіта є одним із найважливіших трендів сучасної освіти, що дає змогу людині адаптувати і розвивати свої компетенції і професійні

⁴⁵By The Numbers: MOOCs in 2018 / Class Central MOOC Report. URL: <https://www.classcentral.com/report/mooc-stats-2018/>

навички відповідно до швидких змін в економіці, технологіях та на ринку праці. Ця модель містить такі підсистеми: неформальної та інформальної освіти (за ступенем інституціалізації); дистанційної освіти (за способом організації навчального процесу); онлайн-освіти (за засобами реалізації); змішаної освіти (поєднання традиційних засобів навчання та онлайн-засобів).

Визнання важливості освіти протягом життя для людського розвитку призвело на початку ХХІ ст. до модернізації європейської політики в освітній сфері. Лісабонський саміт Ради Європи у березні 2000 р. прийняв Меморандум освіти протягом життя (A Memorandum of Lifelong Learning)⁴⁶. У Меморандумі підкреслюється, що безперервна освіта повинна стати головною політичною програмою громадянського суспільства, соціальної єдності та зайнятості.

З огляду на швидке поширення у світовій освітній практиці різноманітних форм неформального навчання як основного сегмента освіти протягом життя для України сьогодні актуальним є вирішення проблем визнання неформальної освіти, сприяння розвитку різноманітних форматів онлайн-навчання, широке введення до освітньої практики програм для формування цифрових компетенцій як учнів (студентів), так і для підвищення таких компетенцій у вчителів (викладачів). Також доцільно розробити й запровадити у програми педагогічних ЗВО курси, які формуватимуть компетенції саме у сфері організації неформальної освіти. Важливо також розробити критерії та ефективні моделі оцінювання та визнання кваліфікацій, здобутих шляхом неформальної освіти. Такі моделі повинні включати критерії встановлення відповідності кваліфікацій, набутих шляхом неформальної освіти, кваліфікаційним фаховим вимогам, що визначені у системі формальної освіти. Це уможливить вибудовувати траєкторії навчання протягом життя через поєднання формальної і неформальної освіти, додаючи гнучкості й динамічності освітньому процесу.

3.3. Масовізація вищої освіти

Розвиток і належна інституціалізація освіти протягом життя також може стати ефективною відповіддю на виклик масовізації вищої освіти, з яким зіштовхується більшість розвинутих країн. Незважаючи на очевидні негативні впливи, основним із яких є кваліфікаційна інфляція, зростання масовості вищої освіти, що дедалі більше стає соціальною реальністю, має і

⁴⁶A Memorandum on Lifelong Learning / Commission of the European Communities. URL: http://arhiv.acs.si/dokumenti/Memorandum_on_Lifelong_Learning.pdf

доволі потужний позитивний потенціал. Він за належної реалізації здатний суттєво сприяти вирішенню гострих соціально-економічних проблем.

До основних складових частин позитивного потенціалу, наприклад, належить підвищення якості людського капіталу, зокрема за рахунок кращого орієнтування молоді з вищою освітою на міжнародних ринках праці, товарів і послуг, більшої динамічності у запозиченні кращих взірців для подальшого творчого розвитку. Чи не найбільший позитивний потенціал зростання ступеня масовості вищої освіти міститься у площині створення цілої новітньої освітньої індустрії з великою кількістю робочих місць, результати діяльності якої мають високий попит. Особливо важливим цей соціально-економічний результат є в умовах тривалої демографічної кризи та старіння населення.

Для повного використання потенціалу вищої освіти необхідно активно сприяти розвиткові системи освіти протягом життя, у т. ч. професійної, оволодінню новими спеціальностями, підвищенню кваліфікації тощо. Важливим потенційним соціально-політичним наслідком масовізації вищої освіти є підвищення соціальних очікувань молоді, котра прагне кращої якості життя та готова докладати особистих зусиль в економічній діяльності, брати активну свідому участь у політичному житті держави. Масова вища освіта попри всі її вади й негативні наслідки дедалі більше стає соціальною реальністю на зразок письменності або доступу до телефонного зв'язку чи інтернету, а тому потрібно не обґрунтовувати необхідність скорочення системи вищої освіти та, відповідно, обмеження доступу до неї, а навпаки, знаходити механізми її ефективнішого використання в інтересах конкретних громадян та суспільства і держави загалом.

3.4. Попит на універсальні компетенції

В економіці розвинутих країн відбувається стійке скорочення робочих місць, що потребували рутинних фізичних і когнітивних навичок. Натомість повсякчас зростає попит на кваліфікованих фахівців, здатних до нетривіальної аналітичної праці, та спеціалістів із розвиненими комунікативними компетенціями. У доповіді Світового економічного форуму «The Future of Jobs Report 2018» визначено низку компетенцій, які користуватимуться підвищеним попитом у 2022 році: аналітичне мислення та інновації; активні стратегії навчання; творчість, оригінальність та ініціативність; технології проєктування та програмування; критичне мислення та аналіз; комплексне вирішення проблем; обґрунтування,

вирішення проблем та ідеї; системний аналіз та оцінка⁴⁷. Усі ці компетенції належать до трудових кваліфікацій вищого рівня, частка яких постійно зростає порівняно з кваліфікаціями низького та середнього рівнів. У світовій економіці частка робочих місць, що вимагають високого рівня кваліфікацій, до 2030 р. має зрости приблизно до 40 % з рівня 28 %, що спотерігався 2011 р. Таке зростання відбувається за рахунок зниження часток як низьких, так і середніх кваліфікацій, причому найвищими є темпи скорочення частки саме нижчого сегмента кваліфікацій (рис. 1)⁴⁸.

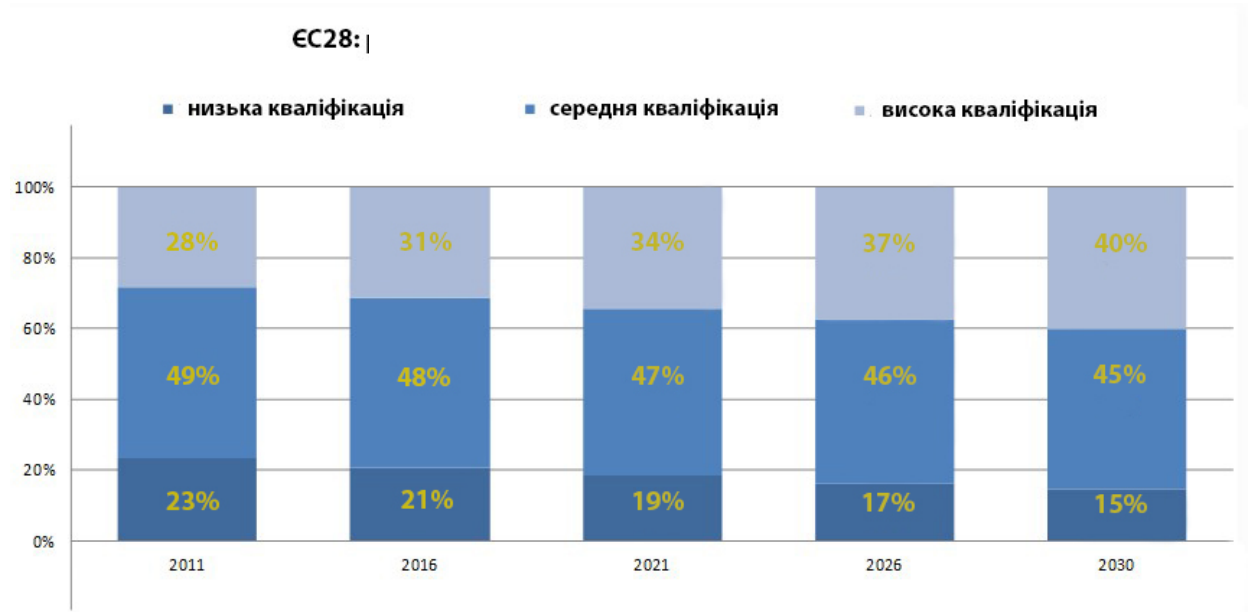

Рис. 1. ЄС: розподіл робочої сили за кваліфікаційними рівнями до 2030 р., %
Джерело:⁴⁸.

Значним попитом на сучасному ринку праці, особливо на позиціях середньої та вищої ланок, користуються т. зв. «м'які» навички (soft skills), які не стосуються суто професійних компетенцій. Це комплекс надпрофесійних неспеціалізованих навичок, таких як відповідальність, управління часом, здатність до роботи в команді, лідерство та соціальний вплив, емоційний інтелект, гнучкість, адаптивність тощо.

Професії, в яких використовуються «м'які» навички, найменш імовірно будуть автоматизовані. Навіть компанії та корпорації, що спеціалізуються на високих технологіях, усвідомлюють важливість «м'яких» навичок. Наприклад, половина керівного складу Slack Technologies спеціалізується на гуманітарних питаннях, а Infosys у 2020 р. планує найняти 10 тис. працівників, зосереджуючись на спеціальностях гуманітарного характеру.

⁴⁷The Future of Jobs Report 2018 / World Economic Forum. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2018.pdf

⁴⁸Source: Skills Forecast: key EU trends to 2030 / SKILLS PANORAMA. URL: https://skillspanorama.cedefop.europa.eu/en/analytical_highlights/skills-forecast-key-eu-trends-2030#

Дослідження, проведені Google, дещо неочікувано навіть для його ініціаторів засвідчили, що навички STEM при відборі кандидатів на вакансії відіграють меншу роль, ніж soft skills⁴⁹.

3.5. COVID-19 – виклики для вітчизняної освіти

У всесвітньому масштабі пандемія коронавірусу виявилась тяжким випробовуванням для всіх сфер суспільного життя. Не стала винятком і система освіти. Проте маємо зазначити, що для української освітньої системи це випробовування постало ще й своєрідним стимулом, що прочинив вікно нових можливостей і став каталізатором давно назрілих модернізаційних змін у вітчизняній освіті. Найперше йдеться про розвиток цифрової та дистанційної освіти, зокрема онлайн-освіти. На часі також апробація та запровадження сучасних методів навчання з використанням інформаційних технологій, як-от «перевернуті класи».

У зв'язку з пандемією COVID-19, що зумовила необхідність швидкого переведення всього навчального процесу на дистанційну основу, посилилася критика проєкту створення Національної освітньої е-платформи з погляду забезпечення потреб у дистанційній освіті. З цією критикою можна погодитися: якби Національна платформа цифрової освіти належним чином функціонувала, багатьох кричущих проблем швидкого налагодження дистанційної освіти вдалося б уникнути. Більше того, за умови належного функціонування НПО могла би надати велику допомогу державним, муніципальним, приватним організаціям та установам щодо налагодження дистанційної роботи в умовах надзвичайної ситуації. Разом із тим необхідно наголосити, що функція забезпечення можливостей для дистанційної освіти для е-платформи не є ні виключною, ні навіть основною. Е-платформа – це комплексний інструмент для максимально повного використання можливостей інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) в освітньому процесі, передусім у режимі звичайного (очного) навчання. Вона повинна бути інтегрованим середовищем сучасної освіти, яке не замінює її традиційних форм, а доповнює, оновлює та інтенсифікує їх.

Безперечно, створення Національної освітньої цифрової платформи, як і сучасних електронних підручників, – надзвичайно складне завдання. Загальноприйнятих зразків (почасти через інерцію освітніх систем та глобальної видавничої галузі) у світі поки що немає. Додатково завдання

⁴⁹Schawbel Dan. The Top 10 Workplace Trends for 2020 / LinkedIn. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/top-10-workplace-trends-2020-dan-schawbel/>

ускладнюється масштабністю проєкту. Однак у разі успіху Україна справді має шанс гідно заявити про себе на одному з найбільш актуальних напрямів світового цивілізаційного розвитку.

Реальна цифровізація освіти має відбуватися за трьома напрямками: організаційно-законодавчим, методичним та інфраструктурним. Лише їх поєднання дозволить досягти бажаного ефекту. Модернізація української освіти потребує як ретельного вивчення практики зарубіжних країн, так і аналізу вже напрацьованого вітчизняного досвіду. І тут вимушений карантин відкрив нові можливості, оскільки змусив вітчизняну освіту активізувати форми навчання, які потребують саме використання цифрових технологій. Цей досвід має бути ретельно зібраний та прискіпливо проаналізований для напрацювання ефективної освітньої політики.

3.6. Проблеми забезпечення освітніх прав громадян України з тимчасово окупованих територій

Серйозним викликом для освітньої системи України є проблеми, пов'язані з тимчасово окупованими внаслідок російської збройної агресії територіями. Після початку агресії РФ проти України в окремих районах Донецької та Луганської областей та АР Крим проводиться цілеспрямована політика неоколонізації. Одним із аспектів такої політики є проведення спеціальних заходів у політиках ідентичності, освіти, культури, історичної пам'яті, сфері дотримання прав і свобод людини⁵⁰. Відповідно, школи та заклади вищої освіти на підконтрольних окупаційній владі територіях не здатні налагодити нормального навчального процесу та забезпечити належну реалізацію права громадян України на здобуття освіти.

Гуманітарна катастрофа, спричинена окупацією, негативно позначається на дітях, які фактично втрачають можливість здобуття нормальної освіти і налагодження повноцінного життя в майбутньому. У школах, які функціонують на тимчасово окупованих територіях, визначальною тенденцією стало недопущення будь-яких позитивних згадувань про Україну. Від учителів суворо вимагається виховувати школярів виключно в дусі «руського міра», викладання українською заборонено, навіть просто вживання у школі української мови у багатьох випадках розцінюється як «підривна діяльність». Українофобські заяви та дії

⁵⁰Тищенко Ю. А. Трансформації соціальних ідентичностей на тимчасово окупованих територіях (АР Крим, ОРДЛО). Напрями, тенденції політики ідентичності з боку РФ, порушення прав людини / Національний інститут стратегічних досліджень URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gromadyanske-suspilstvo/transformacii-socialnikh-identichnostey-na-timchasovo>

очільників освіти окупаційних адміністрацій супроводжуються регулярними скандалами, що виявляють тотальну корумпованість верхівки окупаційної влади, яка фактично грабує учителів, змушених залишатися в окупованих районах. «Перехід на російські освітні стандарти» чи запровадження власних на окупованих територіях практично означає не тільки викорінення з освіти всього українського, а й насправді неможливість для випускників опанувати шкільну програму.

У зв'язку з викликами для освітньої системи України, спричиненими збройною агресією з боку Росії, варто нагадати, що у вересні 2020 р. Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) закликав пришвидшити впровадження Декларації про безпеку шкіл в Україні. «Через конфлікт на сході, що триває вже сьомий рік, діти та вчителі в 3500 закладах освіти майже щодня стикаються з небезпеками, які загрожують їхньому життю і добробуту», – йдеться в заяві ЮНІСЕФ. Понад 750 шкіл і дитячих садків було пошкоджено або зруйновано з початку бойових дій на Донбасі. Багато інших закладів освіти були змушені зупинити навчальний процес через посилення нападів на школи. Сотні тисяч дітей ходять до шкіл, розташованих поблизу лінії розмежування, де їхньому життю загрожують обстріли та міни⁵¹.

Поза сумнівом, реалізація права на отримання освіти можлива для мешканців тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей тільки за умови повного відновлення контролю легітимної української влади над цими районами. Проте і на поточному етапі необхідно вести планомірну роботу, спрямовану на забезпечення реалізації права громадян на освіту, а в подальшому – на повноцінну реінтеграцію цих територій. Така робота вже активно проводиться і дає свої позитивні результати. За дистанційною формою освіти в Україні 2019/2020 навчального року здобувало освіту понад 4,5 тис. дітей з тимчасово окупованих територій. Навчання здійснюється на базі однієї з провідних освітніх електронних платформ у формі дистанційних уроків, які ведуть українські вчителі. На електронній платформі розміщені всі необхідні матеріали, завдання, тести, проєкти⁵².

Значним досягненням у поліпшенні задоволення освітніх потреб громадян України, які перебувають на тимчасово окупованих територіях, та реальним кроком на шляху реінтеграції стало ухвалення Верховною Радою України з ініціативи Президента України В. Зеленського Закону України

⁵¹ООН закликає посилити захист шкіл на сході України / Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-shkoly-donbas/30828460.html>

⁵²В українських класах дистанційно навчаються 4,5 тис дітей з ОРДЛО / Вільне Радіо. URL: <https://freeradio.com.ua/v-ukrainskih-klasah-distancijno-navchajutsja-4-5-tis-ditej-z-ordlo-ministr-osviti/>

«Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» щодо особливостей вступу до закладів вищої освіти осіб з тимчасово окупованих територій Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, Донецької та Луганської областей»⁵³. Цим Законом, зокрема, передбачається:

- надання випускникам з окупованих територій можливості вступати за спрощеною процедурою (без складання зовнішнього незалежного тестування) до всіх закладів вищої освіти України;
- безоплатне навчання дітей з окупованих територій зі стипендіальним забезпеченням на підготовчих курсах закладів вищої освіти тривалістю до одного року з наступним вступом до закладів вищої освіти як внутрішньо переміщених осіб;
- поширення квоти, яка щорічно виділялася для вступу дітей з окупованого Криму, на вступників з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей.

Підсумки вступної кампанії 2020 р. засвідчили успіх зазначеної ініціативи. Поточного року центри «Донбас – Україна» та «Крим – Україна», через які вступники з тимчасово окупованих територій можуть вступити до українських ЗВО, були відкриті в усіх університетах України. Зокрема, це 166 університетів, підпорядкованих МОН України, 12 університетів Міністерства охорони здоров'я, 14 – Міністерства культури та інформаційної політики, три ЗВО, що належать до структури МВС. У 2020 р. «квота-2» (квота для дітей з тимчасово окупованих територій Криму та Донбасу) становила понад 12 тис. місць державного замовлення. В університетах Міністерства освіти і науки України – 11 600 місць, в університетах Міністерства охорони здоров'я України – 890 місць, у ЗВО Міністерства культури та інформаційної політики України – 259 місць. За даними МОН, станом на 7 жовтня 2020 р. для здобуття освітнього ступеня бакалавра через центри «Крим – Україна» було зараховано 381 особу, через центри «Донбас – Україна» – 1572 особи⁵⁴. Українською державою вступників було забезпечено соціальною стипендією, підручниками та доступом до мережі

⁵³Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» щодо особливостей вступу до закладів вищої освіти осіб з тимчасово окупованих територій Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, Донецької та Луганської областей: Закон України 03.07.2020 № 744-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/744-20/print>

⁵⁴Вітренко Андрій: майже 2000 вступників з ТОТ вже зараховані на місця державного замовлення до українських ЗВО через освітні центри «Донбас-Україна» та «Крим-Україна» / МОН України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/andrij-vitrenko-majzhe-2-000-vstupnikiv-z-tot-vzhe-zarahovani-na-miscya-derzhavnogo-zamovlennya-do-ukrayinskih-zvo-cherez-osvitni-centri-donbas-ukrayina-ta-krim-ukrayina>

Інтернет, а для тих, хто вступав до ЗВО за контрактом, було надано можливість узяття кредиту на пільгових умовах⁵⁵.

Висновки

Аналіз сучасних освітніх трендів, сформованих загальними тенденціями розвитку людства (глобалізація, інформатизація, перехід до вищих технологічних устроїв, прискорене зростання знань і технологій, прозорість кордонів для матеріальних і нематеріальних обмінів тощо), дозволяє визначити основні перспективні напрями розвитку вітчизняної освіти, а саме:

- забезпечення послідовних процесів інтеграції формальної, неформальної та інформальної освіти, розроблення механізмів визнання та сертифікації результатів різних форм освіти;
- упровадження розвитку інституту освіти впродовж життя, прийняття Закону України «Про освіту дорослих»;
- створення Національної платформи цифрової освіти, широке впровадження цифрових навчальних матеріалів, що забезпечуватиме використання новітніх технологій в освіті, цифровізацію освіти як на рівні власне навчального процесу, так і на рівні організації та адміністрування;
- урахування під час підготовки та укладання навчальних програм зростаючого попиту на сучасному ринку праці на «м'які» навички (універсальні компетенції);
- налагодження та вдосконалення дистанційних форм навчання, що особливо актуально в умовах пандемії коронавірусу та для учнів з тимчасово окупованих територій, які повинні мати можливість опановувати українські навчальні програми, складати іспити екстерном та отримувати відповідні документи з подальшою можливістю вступу до українських закладів професійної та вищої освіти.

⁵⁵Вступ 2020 для абітурієнтів з TOT / МОН України. URL: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:uVZuEdYNAaMJ:https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%2520serednya/2020/08/MON_zvedena_edit.pdf+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua

4. ПОТЕНЦІАЛ РОЗВИТКУ НАУКОВОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ

4.1. Основні проблеми у науковій сфері України

Сучасним світовим трендом у сфері науки є суттєве зростання ролі наукоємних, високотехнологічних виробництв, розвиток яких визначається переважно інтенсивним використанням наукових розробок і широким впровадженням інновацій у різні сфери економічного та суспільного життя. Щоб не опинитися на узбіччі науково-технічного поступу, необхідне переозначення ставлення держави до потенціалу наукової сфери.

Спостерігаються ознаки стагнації української науково-технічної та інноваційної сфери. Це зумовлено низкою чинників, серед яких:

- брак фінансування;
- неефективна система управління наукою;
- низький рівень затребуваності економікою наукових напрацювань;
- низький рівень співпраці вчених та підприємців щодо впровадження наукових розробок у виробництво;
- низький рівень оплати праці науковців бюджетних установ;
- здебільшого застаріле обладнання наукових установ;
- значний відплив учених за кордон та зменшення частки молодих дослідників тощо.

Завдання щодо розвитку інновацій, лідерство в цій сфері реалізуються через форсоване впровадження моделі інноваційної економіки, втілення комплексу заходів, пов'язаних з активною науковою політикою.

Розвиток інновацій у країні багато в чому визначається фінансуванням науки та є показником її готовності до побудови суспільства, що базується на знаннях. Саме тому країни Європейського Союзу, маючи за мету створити конкурентоспроможну економіку і суспільство, ухвалили довести витрати на наукові дослідження й розробки до 3 % ВВП. Учені стверджують, що наука впливає на розв'язання проблем технологічного оновлення економіки лише за умови, коли витрати на наукову сферу перевищують 0,9 % ВВП країни.

В Україні наукові дослідження хронічно недофінансовуються впродовж останнього десятиріччя. Замість 1,7 % ВВП, передбаченого чинним

законодавством, нині на науку спрямовується близько 0,26 %⁵⁶. У 2020 р. обсяг видатків за загальним фондом держбюджету для НАН України забезпечує лише дві третини мінімальних потреб НАНУ. Водночас, незважаючи на економічний спад, провідні країни продовжують потужно підтримувати науку. Так, Франція збільшує бюджет на наукові дослідження та розробки на 5 млрд. євро

4.2. Основні напрями реформування наукової сфери

Значним викликом для України є завершення реформи наукової системи, забезпечення щільної взаємодії науки з економікою та суспільством. Важливим кроком у розв'язанні цих проблем є створення нових наукових органів, які будуть втілювати низку заходів з удосконалення системи управління та фінансування наукової сфери, забезпечення охорони об'єктів права інтелектуальної власності, формування умов для розширення співпраці між наукою, освітою та бізнесом.

У Національній раді з питань розвитку науки і технологій було обговорено проблему формування належних засад державної політики у сфері наукової та науково-технічної діяльності. Реформування системи науки має бути складовою частиною загальної реформи соціально-економічних відносин держави. Причому акцент має робитися на розвиткові наукоємних виробництв та послуг і розбудові ефективної соціальної та інформаційної політики, що заохочуватиме попит на відповідні дослідження й розробки, зокрема й для забезпечення державної безпеки.

У Рекомендаціях Заключного звіту незалежного європейського аудиту національної системи досліджень та інновацій України⁵⁷, підготовленого комісією незалежних експертів та провідних фахівців профільних міністерств країн ЄС для Європейської Комісії, зазначається, що Україні необхідно підвищити якість та значення наукової і науково-технічної діяльності через фінансування конкурентних досліджень. Тому новостворений Національний фонд досліджень стає провідною установою, що буде впроваджувати реформи у системі науки і технологій України.

⁵⁶Вживання чи розвиток? Віце-президент Національної академії наук України академік Анатолій Загородній: «Наука життєво необхідна будь-якій цивілізованій країні». URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/vyzhyvannya-chy-rozvytok>

⁵⁷Заключний звіт незалежного європейського аудиту національної системи досліджень та інновацій України. Інструмент політичної підтримки програм «Горизонт 2020». URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/adb1f077-dedc-11e6-ad7c-01aa75ed71a1/language-uk/format-PDF/source-120228671>

Провідні країни світу у число пріоритетів сфери досліджень та розробок включають інновації та комерціалізацію результатів напрацювань. Важливим завданням реформування наукової сфери в Україні є переведення її в площину практичної реалізації наукових напрацювань, що надасть поштовх розвитку інноваційної економіки, уможливить підвищити стандарти життя громадян, зміцнити національну безпеку України.

Українська влада неодноразово декларувала важливість науки як чинника розвитку економіки та суспільства. Скрутне фінансово-економічне становище зумовлює розуміння того, що одним з основних підходів та показників успішності наукової діяльності має стати її прикладний аспект та вплив на промисловість і сільське господарство. Тому обов'язковими результатами розвитку сфери науки мають стати осучаснення економіки, упровадження інноваційних технологій та розвиток суспільства.

Для трансформації реального сектору економіки владі треба виступити ініціатором поглиблення співпраці науки та бізнесу. Для цього потрібно створити:

- консультаційну платформу для науковців та представників бізнесу, в рамках якої напрацьовувати заходи задля комерціалізації наукових досліджень та розвитку інноваційного бізнесу в Україні;
- центр організації співробітництва науки з бізнесом;
- фонд прикладних досліджень для фінансування та координації спільних проєктів;
- програму співробітництва науки та бізнесу, спрямовану на: інтенсифікацію співробітництва між науковими організаціями та виробництвом, стимулювання бізнесу до використання нових наукоємних технологій; формування мереж для об'єднання наукових організацій, університетів, підприємств, розвитку взаємодії й реалізації спільних інноваційних проєктів вітчизняних та іноземних наукових та бізнесових структур; стимулювання створення нових інноваційних підприємств, що використовують результати науково-технічної діяльності, створення сприятливого інноваційно-підприємницького середовища через подальший розвиток центрів комерціалізації та трансферу технологій і розвиток мережі бізнес-інкубаторів інноваційних підприємств, банків технологічної інформації. Зазначена програма за кожним із напрямів міститиме перелік завдань і заходів, передбачатиме обсяги та джерела фінансування, очікувані результати, строки та відповідальних виконавців.

Держава повинна стимулювати комерціалізацію інновацій через систему заохочень, пільг, зменшення податків. Тому зусилля в інноваційній сфері мають бути спрямовані на створення механізмів капіталізації науково-

інтелектуального потенціалу та формування сучасних інститутів економіки знань.

4.3. Пріоритетні напрями розвитку науки

Аналогічно до інших європейських країн основними напрямками діяльності української науки можуть стати:

- мобілізація науки на вирішення соціальних викликів;
- модернізація системи управління та координації досліджень;
- розвиток технологічних досліджень;
- розвиток цифрових методів та інфраструктури навчання;
- підтримка інновацій і трансферу технологій;
- підвищення наукової культури;
- розвиток програм реалізації пріоритетних досліджень та інновацій;
- розвиток регіональних наукових центрів;
- просування науки на європейському та світовому напрямках.

В умовах обмежених фінансових ресурсів вітчизняним ученим потрібно визначити свої конкурентні переваги порівняно з іншими країнами і сконцентруватися на пріоритетних напрямках розвитку науки. Зокрема, вітчизняна наука здатна отримувати результати світового рівня у таких галузях:

- розробка новітніх розділів математики (зокрема, в теорії функцій, функціональному аналізі) й теоретичної фізики;
- дослідження наноструктур і розробка нанотехнологій;
- радіофізика міліметрового та субміліметрового діапазону;
- імунобіотехнології, біосенсорика та молекулярна діагностика;
- біотехнологія рослин та біофізика;
- біодеградація;
- кріобіологія та кріомедицина;
- нейронаука, зокрема нейрофізіологія;
- інформатика;
- мікро- та оптоелектроніка;
- аерокосмічні технології тощо.

Також Україна володіє потужним, практично унікальним за європейськими мірками, потенціалом матеріалознавчої науки.

Позитивним є досвід реалізації багатьма країнами великих державних науково-технічних проєктів, які стимулюють розвиток нових проривних напрямів. Учені стверджують, що такими проєктами для України можуть

стати ядерна фізика та атомна енергетика, аерокосмічна техніка, новітнє матеріалознавство, створення нових лікарських препаратів тощо. Загалом надзвичайно важливим для розвитку української науки є використання можливостей, які дає міжнародне співробітництво. Інтенсифікація міжнародної науково-технологічної співпраці України є необхідною умовою для досягнення стратегічних цілей осучаснення науково-технологічного базису держави, посилення її інтеграційного потенціалу в регіоні та світі.

4.4. Наукові напрацювання у сфері протидії COVID-19

Зіштовхнувшись з проявами в Україні глобальної епідемії COVID-19, вітчизняна наука достатньо швидко відреагувала на цей виклик. Ще на початку березня 2020 р. при НАН України для координації досліджень щодо розроблення методів виявлення коронавірусу SARS-CoV-2, моніторингу та оперативного узагальнення наявної в різних джерелах інформації про темпи, географію та медико-біологічні й економічні наслідки поширення коронавірусу SARS-CoV-2, розроблення заходів протидії поширенню цього вірусу в Україні було створено робочу групу з проблем (наслідків) поширення коронавірусу SARS-CoV-2. А на початку квітня сформовано робочу групу з математичного моделювання проблем, пов'язаних з епідемією коронавірусу SARS-CoV-2 в Україні.

На базі розробленої математичної моделі SEIR-U робочі групи опрацьовують дані та надають можливі сценарії розвитку пандемії на теренах нашої країни та впливу коронакризи на українську економіку та суспільство. Отримані результати дозволяють достатньо точно розробляти прогнози розвитку ситуації, спричиненої коронавірусною інфекцією. Цими прогнозами користуються і державні органи влади, і національні ЗМІ. До Ради національної безпеки і оборони України (РНБОУ) надіслано пропозиції щодо включення додаткових показників у Систему моніторингу поширення пандемії COVID-19, які показуватимуть поточний стан розвитку пандемії як цілісного системного явища⁵⁸.

З огляду на важливість для безпеки держави подолання наслідків пандемії Секретар РНБО України О. Данілов доручив створити робочу групу із залученням фахівців державних установ та науково-дослідних інститутів, яка вивчатиме питання створення єдиного інформаційно-аналітичного

⁵⁸Інформація щодо участі наукових установ НАН України у подоланні епідемії коронавірусної інфекції COVID-19 та мінімізації її наслідків як для громадян, так і економіки України. URL: <http://www.nas.gov.ua/EN/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=6358>

центру з вивчення інфекційних хвороб та патогенів, що їх спричиняють⁵⁹. Завдання робочої групи – збирання інформації, її аналіз та надання порад, прогнозів, рекомендацій, зокрема для керівництва країни, РНБО України, МОЗ, інших дотичних міністерств чи відомств. Зважаючи на багатоаспектність проблеми, до групи залучено вчених, які працюють не лише в медико-біологічній галузі, а й економістів, демографів.

На замовлення Ради національної безпеки і оборони науковці Інституту молекулярної біології і генетики НАН України розробили тест-системи для діагностування коронавірусної хвороби. Надійність і ефективність цих тестів уже підтверджено на практиці. Крім того, фахівці НАН України відіграли ключову роль у створенні імуноферментної експрес-системи для виявлення коронавірусної хвороби, розробленої компанією «Діапрофмед».

Також є конкретні розробки для дезінфікування медичних інструментів, приміщень і транспортних засобів. Національний науковий центр «Харківський фізико-технічний інститут» НАН України (ННЦ ХФТІ) передав озонатори власної розробки і виробництва до Харківської обласної інфекційної лікарні та Харківського управління Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Ці пристрої здатні забезпечити дезінфекцію поверхонь та повітря у приміщеннях лікарень, транспортних засобах, також усього того, що в них знаходиться. Озонатори є надійними і мають гарантовану продуктивність. Ще одним із шляхів проведення дезінфекції є радіаційна стерилізація, яка є сучасним і безпечним для користувачів і довкілля методом промислової стерилізації. І в цій сфері науковці НАН України забезпечують оброблення понад 60 % всіх українських виробів, що потребують радіаційної стерилізації.

Пандемія COVID-19 спричиняє потужний вплив на всі сторони життя суспільства, у т. ч. економіку, екологію, соціальну сферу та ін. Для формування стратегії виходу країни з коронакризи, а також подальшого економічного розвитку, КМУ створив Раду з питань економічного розвитку України. У рамках роботи Ради вчені регулярно готують та подають уряду матеріали із аналізом економічної ситуації та пропозиціями щодо заходів із подолання негативних наслідків для економіки. Зокрема, фахівці ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» проводять постійний моніторинг та надають висновки щодо прогнозу поширення пандемії COVID-19 в Україні. Отримані статистичні дані дають змогу оцінити та спрогнозувати ризики зазначеного перебігу подій та задіяти

⁵⁹ О. Данілов: В Україні має бути створений єдиний інформаційно-аналітичний центр з вивчення інфекційних хвороб та патогенів, які їх спричиняють. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/4607.html>

можливі попереджувальні заходи. Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України запропоновано підходи до організаційних заходів (на різних рівнях управління), спрямованих на стримування поширення цієї небезпечної інфекції.

Водночас пандемія загострила увагу на критичному стані фінансування вітчизняної науки. Науковці заявляють: якби в НАН України було більше коштів та ресурсів, для подолання інфекції можна було би зробити набагато більше. Як приклад, Інститут біохімії імені В. О. Палладіна, що є лідером у галузі молекулярної імунології в Україні (та у вивченні системи зсідання крові, в галузі біохімії м'язів, нервової системи. Це саме ті системи, які вражає коронавірус), за останні 15 років не отримував коштів на придбання сучасного устаткування. *Для порівняння:* розвинуті країни найбільше фінансування виділяють саме на розвиток біологічної науки.

Важливим є поєднання зусиль сучасних технологій та науки, що дає позитивні результати. Серед найбільш значущих досягнень вітчизняної ІТ-індустрії варто відзначити мобілізацію data scientists з НАН України та uDATA – вони видали моделі, прогнози та сценарії, які покладено в основу управлінських рішень уряду України.

Таким чином, українська наука, реагуючи на виклики SARS-CoV-2, стверджує, що у цій галузі є значні напрацювання та потенціал. Наукові установи адекватно реагують на прояви пандемії та допомагають органам влади боротися з поширенням інфекції: створено найсучасніші ПЛР-тести для виявлення SARS-CoV-2, лінійку ІФА-тестів; епідеміологи та інфекціоністи дуже професійно розробили рекомендації, медичні протоколи лікування; створено системи моніторингу та прогнозування тощо.

Висновки

Реформування наукової сфери створить умови для розбудови інноваційної економіки та ефективного розвитку всіх сфер суспільства. Це потребує перезавантаження ставлення держави до потенціалу наукової галузі. Вітчизняна наука засвідчила, що має достатній потенціал, щоб адекватно відреагувати на виклики пандемії коронавірусу. Водночас українські вчені в окремих галузях мають здобутки світового рівня та здатні вирішувати актуальні проблеми сучасних інноваційних завдань. Але слабке фінансування та відірваність від виробництва становлять значні проблеми розвитку науки. За таких умов буде доцільно:

- завершити формування ефективної системи управління науковою сферою;
- забезпечити збільшення фінансування сфери науки;
- розвивати пріоритетні наукові дослідження на основі проєктного підходу (5–10 великих державних проєктів), який довів свою дієвість у багатьох країнах;
- розвивати напрями стосовно комерціалізації результатів наукових розробок, посилювати взаємодію науки та бізнесу;
- поглиблювати міжнародні зв'язки в науково-технічному співробітництві з передовими країнами;
- сформувати правову базу системи заохочень, пільг, зменшення податків під час взаємодії наукових установ з вітчизняним бізнесом та міжнародними партнерами.

5. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ДЕРЖАВНОЇ ТА МОВНИХ ПРАВ КОРИННИХ НАРОДІВ І НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

Мова є основою національної культури. Захист і розвиток національної мови повинні бути складовою частиною політики держави. В Україні це питання завжди було актуальним, але й контрверсійним, ураховуючи складну спадщину, яку країна отримала в мовній сфері. До того ж уже на ранніх етапах існування Української держави виявилася стійка тенденція політизувати мовні проблеми з боку політичних акторів, особливо напередодні та під час виборчих кампаній.

5.1. Основні складники формування державної мовної політики

Понад двадцять років базовим нормативним документом у мовній сфері був явно застарілий Закон «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 р. До нього в 2003 р. додався Закон «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», доцільність прийняття якого й досі залишається дискусійною.

Закон України «Про засади державної мовної політики», який був прийнятий 3 липня 2012 р., суттєво розширив сферу застосування регіональних мов або мов меншин навіть порівняно із Законом «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин». Ці мови, нарівні з державною, були упроваджені в роботу місцевих органів державної влади, самоврядування, судочинства, освіти, наукову діяльність тощо. Фактично в країні запроваджувалася офіційна багатомовність, а враховуючи особливу поширеність російської мови, – українсько-російська двомовність, від якої залишався лише крок до надання російській статусу другої державної мови, що й було стратегічною метою авторів Закону. Ще на стадії законопроекту документ зазнав численних критичних зауважень експертів, а також одержав негативну оцінку низки своїх положень з боку Венеціанської комісії. У її висновку від 17 грудня 2011 року, зокрема, відзначалося неоднакове ставлення в Законі до різних регіональних мов і мов національних меншин, оскільки російській мові надавалося привілейоване становище. Крім того, автори висновку побачили небезпеку в тому, що

«ставлення до російської мови на однаковому рівні з українською мовою буде зменшувати інтегративні сили української мови і ставить під загрозу роль, яку має відігравати єдина державна мова»⁶⁰.

Формально зберігаючи за українською мовою статус державної, Закон «Про засади державної мовної політики» створив нездоланні перешкоди на шляху до її перетворення на мову міжнаціонального спілкування, що тільки й може реально забезпечити мовну, а отже, і культурну, і політичну єдність української політичної нації. Проте рішенням Конституційного Суду України 28 лютого 2018 р. цей Закон був визнаний неконституційним. Спроба скасувати його 23 лютого 2014 р. виявилася невдалою почасти через зовнішній тиск, почасти через розгубленість і невпевненість у власних можливостях нової влади.

З 2014 р. у правовій площині були зроблені важливі кроки, спрямовані на збільшення можливостей української мови як інтеграційної для суспільства, розширення сфери її застосування. Зокрема, були ухвалені закони «Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій» від 16 червня 2016 р., «Про державну підтримку кінематографії в Україні» від 23 березня 2017 р., «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. тощо.

У статті 7 Закону «Про освіту» визначено, що мовою освіти в Україні є державна мова. Представникам національних меншин гарантується право на здобуття дошкільної та початкової освіти своєю мовою поряд із державною. Представникам корінних народів гарантується право на здобуття своєю мовою, поряд з державною, також загальної середньої освіти. Крім того, «у закладах освіти відповідно до освітньої програми можуть викладатися одна або декілька дисциплін двома чи більше мовами – державною мовою, англійською мовою, іншими офіційними мовами Європейського Союзу». Закон України «Про освіту» у своїй мовній частині викликав значний резонанс за кордоном. Уряди деяких країн вирішили, що ця стаття порушує права їхніх співвітчизників в Україні та суперечить міжнародним правовим актам, ратифікованим Україною.

У висновку Венеціанської комісії від 8 грудня 2017 р. стосовно цього Закону наголошувалося, що «сприяння посиленню державної мови та її обов'язковість для всіх громадян є законною і навіть похвальною метою держави. Те саме стосується державних заходів для вивчення мови всіма громадянами, які є шляхом до подолання існуючих нерівностей та сприяють ефективнішій інтеграції в суспільстві осіб, що належать до національних

⁶⁰ Висновок щодо проекту закону «Про засади державної мовної політики» / Європейська Комісія за демократію через право (Венеціанська комісія). URL: http://constituanta.blogspot.com/2012/07/2011_11.html

меншин». Водночас висловлювалося застереження, що зменшення обсягу викладання мовами національних меншин може становити «непропорційне втручання в існуючі права осіб, які належать до національних меншин». Утім також зазначалося, що, «оскільки стаття 7 встановлює рамкову законодавчу базу, і через те, що вона не зазначає деталі, як саме вона повинна бути реалізована, існує достатньо простору для такого її тлумачення та застосування, які більше відповідають вимогам захисту національних меншин», а саме тих, чії мови є офіційними мовами ЄС. Зокрема, передбачалося, що ці вимоги будуть реалізовані в Законі «Про повну загальну середню освіту».

У висновку Венеціанської комісії також пропонувалося внести поправки до статті 7 Закону «Про освіту», які би усунули «питання дискримінації» мов меншин, що не є офіційними мовами ЄС, передусім російської⁶¹.

Новий Закон «Про повну загальну середню освіту» був прийнятий 16 січня 2020 р. У ньому порядок використання мов (крім державної) у навчальному процесі диференціювався для трьох категорій учнів. Так, представники корінних народів отримали право здобувати повну загальну середню освіту мовою свого народу поряд з державною. Представники національних меншин, мови яких є офіційними мовами ЄС, «повинні отримувати базову середню освіту державною мовою в обсязі не менше 20 відсотків річного обсягу навчального часу у 5 класі із щорічним збільшенням такого обсягу (не менше 40 відсотків у 9 класі); профільну середню освіту державною мовою в обсязі не менше 60 відсотків річного обсягу навчального часу. Особи, які належать до інших національних меншин України, здобувають базову та профільну середню освіту державною мовою в обсязі не менше 80 відсотків річного обсягу навчального часу».

Приватні заклади освіти отримали право вільного вибору мови навчального процесу. Однак вони зобов'язані забезпечити опанування учнями державної мови відповідно до державних стандартів.

Положення цього Закону можна вважати певним компромісом стосовно національних меншин, чії мови є офіційними мовами ЄС. Проте угорські організації у Закарпатті й уряд Угорщини, які були найбільш радикальними критиками мовних положень Закону «Про освіту», сприйняли Закон «Про повну загальну середню освіту» негативно. Наприклад, Науково-дослідний центр імені Антонія Годинки, що працює на базі Угорського інституту ім. Ракоці II в Берегові, у своєму висновку назвав Закон «Про

⁶¹Висновок Венеціанської комісії щодо освітнього закону. URL: <https://www.euointegration.com.ua/articles/2017/12/8/7074838/>

повну загальну середню освіту» «черговим кроком українізації». Загалом угорські організації вважають єдиним прийнятним варіантом повернення до ситуації, коли навчання в угорських школах на 100 % здійснювалося угорською мовою⁶².

Міністр закордонних справ Угорщини Петер Сіярто під час зустрічі в Києві 7 лютого 2020 р. з міністром закордонних справ України В. Пристайком і міністром освіти і науки України Г. Новосад запропонував прирівняти угорську мову до мови корінного народу та збільшити кількість годин на вивчення предмета «Українська мова» в угорських школах, тобто також повернутися до ситуації, що існувала до прийняття Закону «Про освіту». Українською стороною ці пропозиції були розцінені як неприйнятні⁶³.

У Міністерстві закордонних справ Румунії 23 січня 2020 р. в Бухаресті відбулася зустріч державного секретаря Дана Некулеєску с послом України в Румунії Олександром Банковим, під час якої румунський високопосадовець висловив занепокоєння тими наслідками, які може мати ухвалення Закону України «Про повну загальну середню освіту» для права румунської меншини в Україні здобувати освіту рідною мовою. Державний секретар також виявив зацікавлення в «активізації діалогу не лише з українською стороною в рамках Спільної двосторонньої комісії у справах національних меншин, а й між українською владою та румунською меншиною в Україні»⁶⁴.

Попри зазначені розбіжності у поглядах на освітні закони позитивним можна вважати той факт, що ці розбіжності не призвели до припинення міждержавного діалогу з питань захисту прав національних меншин. Так, 14 липня 2020 року в м. Будапешті пройшла зустріч співголів Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин: заступника міністра культури та інформаційної політики України Світлани Фоменко та уповноваженого міністра зовнішньої економіки і закордонних справ Угорщини з питань розвитку політики сусідства Ференца Калмара. Співголови підкреслили спільну налаштованість на взаємодію з метою сприяння забезпеченню прав угорської меншини в Україні та української – в Угорщині, підкресливши важливу роль, яку меншини

⁶²Школи примирення: чи владнають нові мовні норми конфлікт України з Угорщиною. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/01/17/7105243/>

⁶³У МЗС Угорщини пропонують Україні змінити закон про середню освіту. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-mzs-ugorshchyny-ukraina-zakon-pro-osvitu/30422642.html>

⁶⁴Întrevederea secretarului de stat Dan Neculăescu cu ambasadorul Ucrainei la București, Oleksandr Bankov. URL: <http://www.mae.ro/node/51411>

покликані відігравати у зміцненні та подальшому розвитку українсько-угорських відносин⁶⁵.

5.2. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»: переваги та недоліки

Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» Верховна Рада України ухвалила 25 квітня 2019 р. Його ухвалення стало підсумком кількарічної законотворчої діяльності, спрямованої на посилення позицій української мови, розширення сфери її застосування. Цей Закон містить дієві правові та адміністративні механізми захисту й розвитку державної мови, впровадження її в усі сфери публічного життя на всіх рівнях. Деталізація положень Закону, яку дехто вважає надмірною, є його перевагою, а не недоліком. Докладне визначення сфер застосування державної мови, вимог до володіння нею суб'єктами, які повинні її використовувати під час виконання своїх посадових обов'язків і в публічній діяльності, механізмів контролю за виконанням Закону тощо мінімізують можливість ігнорування державної мови та її підміни іншими в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших публічних сферах.

Водночас новий Закон не позбавлений і певних недоліків. Зокрема, не зрозуміло, чому до переліку осіб, зобов'язаних володіти державною мовою, не увійшли народні депутати України (при тому, що цей обов'язок покладено Законом на депутатів місцевих рад і Верховної Ради АР Крим) (Розділ III).

Не можна вважати оптимальним чисельність і склад Національної комісії зі стандартів державної мови (стаття 43). Комісія складається з дев'яти осіб, кожна з яких повинна мати науковий ступінь доктора філософії в галузі філології за однією з таких спеціальностей: українська мова, загальне мовознавство, перекладознавство. *Для порівняння:* у Раді польської мови при Президії Польської академії наук, яка виконує аналогічні функції, із 37 її членів 32 мають ступені докторів наук, 23 – професорські звання. Крім мовознавців, є фахівці у галузях інформатики, журналістики, права, соціології, освіти, логопедії, теології, літературознавства, театру, антропології культури, військової справи⁶⁶. У Раді діють дев'ять секцій:

⁶⁵Спільна заява Співголів Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин. URL: <http://www.kmu.gov.ua/news/spilna-zayava-spivgoliv-zmishanoyi-ukrayinsko-ugorskoyi-komisiyi-z-pitan-zabezpechennya-prav-nacionalnih-menshin>

⁶⁶Skład Rady Języka Polskiego w VI kadencji (2015–2018). URL: http://www.rjp.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=213&Itemid=43

дидактична, орфографічно-ономастична, риторики і публічної комунікації, юридичної мови, медичної мови, релігійної мови, термінології інформатики, розвитку і порушень мови, польської мови за межами країни⁶⁷.

У Державній комісії литовської мови, що призначається Сеймом Литовської Республіки, 15 із 17 членів представляють університети, у т. ч. й технічні, Інститут литовської мови Академії наук Литви, мас-медіа тощо. У період між засіданнями Комісії постійно працюють комісії з термінології, граматики, вимови, прізвищ та імен, інформаційних технологій. Цікавим досвідом можна вважати створення в Литві Державного банку термінів, до якого включаються лише ті терміни, що були апробовані Комісією, і саме вони повинні використовуватися в офіційному слововжитку⁶⁸.

Спільним недоліком законів «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту» і «Про забезпечення функціонування української мови як державної» є створення різних умов для використання мов у навчанні для представників корінних народів, національних меншин, чиї мови є офіційними мовами ЄС, та інших національних меншин. Такий підхід не мав жодної раціональної мотивації, крім політичної, але навіть з політичної точки зору його навряд чи можна вважати виправданим. Він анітрохи не задовольнив ті зарубіжні країни, які навіть зменшений для їхніх меншин обсяг викладання державною мовою вважають надмірним і обстоюють для них право на повну освіту власною мовою. Цей підхід також дає привід для звинувачень Української держави у дискримінації окремих національних груп і порушенні Конституції України.

5.3. Оцінка Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» Венеціанською комісією

У висновку Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії) щодо Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (від 7 грудня 2019 р.) вказується, що Комісія неодноразово наголошує на своєму повному схваленні та визнанні легітимної мети кожної держави щодо зміцнення позицій державної мови (у т. ч. як засобу інтеграції в суспільство представників національних меншин), здійснення заходів із забезпечення володіння державною мовою усіма її громадянами (параграф 30, с. 8;

⁶⁷Rada Języka Polskiego przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk. URL: http://www.rjp.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=212&catid=36&Itemid=73

⁶⁸Як держава захищає мову. Досвід Литви. URL: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/53955/Jak_derzhava_zahyshhaje_movu_Dosvid_Lytvy

параграф 136, с. 29), особливо в тих державах, де вона була об'єктом переслідувань у минулому (параграф 31, с. 8), а відтак – на безперечній законності мети зі зміцнення та підтримки української мови як однієї з найважливіших складових національної ідентичності Українського народу та гарантії його національного суверенітету (параграф 32, с. 8; параграф 137, с. 29), повному розумінні об'єктивної необхідності ухвалення українським законодавцем заходів щодо сприяння використанню української мови як державної (параграф 134, с. 28). Водночас висловлюється низка зауважень щодо певних положень Закону, зокрема щодо збалансованості заходів, котрі вживаються для досягнення зазначених цілей. Венеціанська комісія також указує на тісний взаємозв'язок між Законом «Про забезпечення функціонування української мови як державної» та Законом щодо порядку реалізації прав корінних народів і національних меншин, який має бути невідкладно розроблений та прийнятий.

Не заперечуючи в цілому ґрунтовності та юридичної вмотивованості рекомендацій Венеціанської комісії, потрібно звернути увагу на те, що Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» не містить положень, котрі є відверто протиправними чи дискримінаційними. Ті само недоліки, на які вказує Венеціанська комісія, можуть бути усунуті шляхом внесення змін та доповнень до Закону і прийняття законодавчого акта про корінні народи та національні меншини.

Потрібно також зазначити, що, неодноразово наголошуючи на необхідності дотримання балансу між «легітимною метою» посилення і просування державної мови та захистом мовних прав представників національних меншин, а також закликаючи до пропорційності засобів згаданих меті, автори Рекомендацій не уточнюють, яким саме має бути цей баланс і в чому полягає згадана пропорційність. Через це безумовне виконання деяких рекомендацій може перетворити Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» на друге видання сумнозвісного Закону «Про засади державної мовної політики», який свого часу Венеціанська комісія визнала незбалансованим з точки зору захисту державної мови.

5.4. Забезпечення мовних потреб національних меншин і корінних народів

У чинному Законі «Про національні меншини в Україні» мовному питанню присвячені лише дві статті. У статті 6 йдеться про те, що «Держава

гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства..., задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів...» У статті 8 міститься посилання на вже не чинний Закон «Про засади державної мовної політики», зокрама йдеться про те, що ним визначається «мова роботи, діловодства і документації місцевих органів державної влади і місцевого самоврядування»⁶⁹.

Отже, перша із зазначених статей містить надто загальний і стислий перелік прав національних меншин щодо застосування їх мов в освіті й культурі, але не порядок їх застосування. Друга – містить посилання на вже не чинний законодавчий документ, яке, ймовірно, буде замінено посиланням на новий Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Однак останній у статтях, де йдеться про мову роботи, діловодства і документації місцевих органів державної влади і місцевого самоврядування, практично нічого не говорить про застосування мов національних меншин, що й не дивно з огляду на його назву, зміст і мету, з якою він був ухвалений.

У зв'язку з цим було би доцільно розробити і прийняти новий Закон про національні меншини з чітким визначенням сфер та порядку застосування мов національних меншин. Крім того, що менша адміністративна одиниця, то ближча вона до громадян, і тим легше з'ясувати їхні реальні, у т. ч. мовно-культурні потреби. Також рішення про запровадження на певній території в тому чи іншому обсязі мови національної меншини повинно прийматися не місцевим органом самоврядування, а уповноваженим на це центральним органом виконавчої влади. У Законі мають бути визначені процедури ухвалення та скасування таких рішень. Законодавче врегулювання застосування мов національних меншин є необхідним кроком у вдосконаленні мовного законодавства, який сприяв би подоланню суперечностей на мовному ґрунті та припиненню спекуляцій на мовному питанні.

У чинному законодавстві залишаються практично невизначеними мовні права і порядок застосування мов корінних народів України. Так, 20 березня 2014 р. Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантій прав кримськотатарського народу у

⁶⁹Відповідно до тексту Закону України «Про національні меншини в Україні», станом на 08.10.2020 р., розміщеного на офіційному сайті Верховної Ради України (див.: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text>).

складі Української держави» № 1140-VII, у якій гарантувала збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу та всіх національних меншин України і висловила підтримку Декларації ООН про права корінних народів, прийнятої 13 вересня 2007 р. Резолюцією 61/295 Генеральної Асамблеї ООН⁷⁰. Проте ці заходи не компенсують відсутності правового врегулювання мовних проблем корінних народів законодавчим актом. Ураховуючи те, що мовні потреби цих народів ідентичні мовним потребам національних меншин, доцільно об'єднати правові положення, що визначають порядок використання цих мов в одному законодавчому документі.

Висновки

Розвиток державної політики в мовній сфері передбачає формування дієвих механізмів імплементації Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Одночасно з цим потрібно забезпечити підходи стосовно уникнення протистояння щодо питань мовної політики у форматі діалогів, комунікаційних заходів.

З огляду на зазначене вважаємо доцільним:

- підготувати нові законопроекти стосовно реалізації мовних прав національних меншин в Україні, умови, форми та процедури запровадження використання їхніх мов у тих чи інших публічних сферах. Розробити законопроект про корінні народи;
- прискорити розробку Програми з промоції читання, ініційовану Міністерством культури та інформаційної політики; реалізацію програм із оцифрування бібліотечних фондів;
- сприяти діяльності Уповноваженого із захисту державної мови, запровадженню безкоштовних курсів із вдосконалення знання української мови для державних службовців/посадових осіб органів місцевого самоврядування з боку органів державної влади і місцевого самоврядування. Розглянути можливість запровадження стимулюючих доплат за успішне проходження відповідних курсів (у рамках підвищення кваліфікації);
- запровадити квотування імпортованої в Україну російської книжкової продукції поряд з її ліцензуванням;

⁷⁰Корінні народи України: захистити права і зберегти культуру. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29420685.html>

- запровадити пільгове кредитування та державні субсидії на видання й розповсюдження україномовних книг та іншої україномовної друкованої продукції;

- створити робочу групу у складі представників Міністерства освіти і науки, Міністерства культури та інформаційної політики та Українського інституту книги для розробки програми забезпечення попиту громадян, наукових та освітніх установ тощо на україномовну наукову, технічну, спеціальну літературу.

6. АКТИВІЗАЦІЯ ЗАСОБІВ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ ДЛЯ ПРОСУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ

6.1. Основні кроки України у сфері публічної дипломатії

Питання культурної дипломатії як елемента публічної дипломатії постало в 2014 р. з огляду на важливість і потребу скоординованості різних зовнішньополітичних ініціатив для сприяння формуванню міжнародної підтримки України, зокрема у протидії російським гібридним впливам та дезінформації. Засоби традиційної дипломатії були недостатніми для досягнення цієї мети, водночас зарубіжний досвід відкривав нові можливості, зокрема застосування інструментів «м'якої» сили. Публічна, культурна дипломатія впливає на громадську думку, структури влади. Ефект культурної дипломатії може бути значно глибшим, сильнішим і довготривалішим, ніж традиційної дипломатії.

В Україні питання публічної дипломатії обговорювалося на різних комунікативних заходах неурядових організацій, відповідні ініціативи анонсувалися представниками державної влади і, зокрема, знайшли втілення в ухваленій у січні 2015 р. Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020». У Стратегії прямо передбачено реалізацію Програми популяризації України у світі та просування інтересів України у світовому інформаційному просторі.

У грудні 2015 р. в структурі Міністерства закордонних справ було створене Управління публічної дипломатії з відділом культурної дипломатії. У прес-релізі МЗС з цього приводу було відзначено, що «концепція публічної дипломатії вперше цілісно впроваджується в роботу зовнішньополітичного відомства України»⁷¹. Основними завданнями Управління були визначені: розвиток відносин з громадськістю, громадськими об'єднаннями та медіа інших країн та України; реалізація іміджевих, культурних та інформаційних проєктів України за кордоном; координація заходів інших органів виконавчої влади у цих сферах.

Кабінетом Міністрів України 11 жовтня 2016 р. було схвалено Концепцію популяризації України у світі та просування інтересів України у світовому інформаційному просторі, а 21 червня 2017 р. КМУ був створений

⁷¹В МЗС створено новий напрям роботи – публічна дипломатія / М-во закордонних справ України. URL: <https://mfa.gov.ua/news/43433-v-mzs-stvoreno-novij-napryam-robotipublichna-diplomatija>

Український інститут як державна установа, що належить до сфери управління Міністерства закордонних справ. Його місією було визначено представлення української культури у світі та формування позитивного іміджу України за кордоном. Серед основних статутних завдань Інституту: 1) підвищення впізнаваності України за кордоном через поширення знання про Україну; 2) розбудова міжнародного діалогу шляхом підтримки міжнародних обмінів, забезпечення участі України у проєктах співпраці у галузі креативних індустрій, культури, освіти, науки, економіки та інших сферах; 3) поширення українського досвіду розвитку громадянського суспільства, державотворення, відданості цінностям свободи, демократії, національної єдності; 4) популяризація української мови та культури за кордоном. До основних напрямів програмної діяльності Інституту належать: 1) представлення української культури за кордоном; 2) участь України у ключових культурних, освітніх і наукових подіях світу; 3) міжнародні обміни і мобільність; 4) іміджеві проєкти; 5) підтримка україністики та українських студій; 6) викладання і популяризація української мови за кордоном; 7) дослідницька платформа. Ці напрями були сформульовані за результатами низки заходів, зокрема стратегічної сесії з культурної дипломатії, організованої спільно з Українським культурним фондом; консультацій з експертами та фахівцями сектору культури, креативних індустрій та освіти, керівниками і програмними менеджерами Британської Ради, Гете-Інституту, Чеського центру, Польського інституту, Інституту Адама Міцкевича, Литовського культурного інституту.

Важлива роль у розвитку української публічної дипломатії належала громадським ініціативам, а також співпраці державних установ та неурядових організацій. Зокрема, у лютому 2015 р. була створена Міжнародна громадська організація «Global Ukraine». Вона виконує функції комунікаційної платформи для молодих, освічених та ініціативних українців з різних країн та континентів і водночас презентує Україну за кордоном. Організацією періодично проводиться Форум Global Ukrainians з метою обговорення та підготовки рекомендацій для українських органів влади щодо підвищення ефективності просування інтересів України у світі. Так, VII Форум Global Ukrainians відбувся 26-27 січня 2019 р. в м. Нью-Йорку (США). Його метою було ознайомлення зі стратегією розвитку культурної дипломатії через мережу Global Ukrainians у співпраці з Українським культурним фондом та Українським інститутом, розробка спільного плану дій на 2019–2020 роки тощо. А VIII Форум (22–23 листопада 2019 р., м. Київ) був присвячений, зокрема, обговоренню перспектив глобальної експансії української креативної економіки. Наступного року, а саме 20 липня,

відбувся IX Форум, щоправда, у режимі онлайн через пандемію коронавірусу COVID-19. На ньому обговорювалися проблеми народної дипломатії: чи повною мірою Українська держава використовує її потенціал; які очікування і виклики стоять перед народною дипломатією.

Важливу роль у культурній дипломатії як галузі публічної дипломатії відіграють приватні та приватно-державні мистецькі ініціативи: гастролі музичних ансамблів, художні виставки, театральні вистави, участь українських кіномитців у міжнародних кінофестивалях, книговидавців – у міжнародних книжкових ярмарках тощо. Особливо перспективними виглядають такі заходи за участі зарубіжних партнерів.

Варто згадати, що українська культурна дипломатія має досить давні традиції. Наприклад, 16 січня 1919 р. Міністерством освіти Української Народної Республіки за наказом голови Директорії УНР С. Петлюри була створена Українська Республіканська Капела (диригент О. Кошиць) для популяризації української музичної культури за кордоном. Цей музичний колектив 24 березня 1919 р. вирушив у зарубіжну гастрольну поїздку. У Празі 11 травня 1919 р. у виконанні капели вперше за кордоном прозвучала щедрівка М. Леонтовича «Щедрик», нині всесвітньо відома як «Carol of the Bells» (в обробці П. Вільговського).

Загалом стратегічні цілі української культурної дипломатії найкраще сформулював директор Українського інституту В. Шейко: «Наша мрія проста: щоб про Україну довідалися більше у світі. Щоб ми перестали бути “білою прямою” на карті Європи, щоб наша культура в широкому сенсі цього слова сприймалася на рівних серед інших наших сусідів й інших країн, щоб Україна була суб'єктом, а не об'єктом у міжнародних відносинах»⁷².

6.2. Пріоритети публічної дипломатії

Ураховуючи важливу роль публічної (у т. ч. культурної) дипломатії в системі стратегічних комунікацій держави, доцільно звернути увагу на такі критично важливі позиції:

1. *Збалансоване поєднання традиційних та інноваційних елементів.* Сучасна публічна дипломатія не обмежується культурним, освітнім тощо компонентами, а включає ще й дипломатію науково-технічну. Адже держави, котрі мають впізнавані технологічні бренди, вагомі науково-технологічні портфоліо державних і приватних компаній, науково-дослідних та

⁷²Володимир Шейко: «Українському інституту загрожує недофінансування» / Громадське телебачення. URL: <https://hromadske.ua/posts/ukrayinskomu-institutu-zagrozhuje-nedofinansuvannya>

аналітичних установ, є значно привабливішими для іноземних інвестицій. Саме тому в публічно-дипломатичних стратегіях багатьох держав елементи соціокультурного традиціоналізму вдало поєднуються з демонстрацією високотехнологічних досягнень (найбільш яскравими прикладами є Японія та КНР).

Україну в публічно-дипломатичній сфері слід позиціонувати не лише як державу з багатою та унікальною культурно-етнографічною спадщиною, а як технологічного контрибутора (зокрема, у сфері ІТ, ракетній і аерокосмічній галузі, військовій промисловості тощо). Українці мають асоціюватися в іноземній спільноті не лише з певними надбаннями минулого, а й з актуальними досягненнями сучасності (як-от: вирішення складних задач фундаментальної науки, успіхи на наукових олімпіадах, авторство відеоігор і стартапів тощо). Перспективним кроком у цьому контексті видається створення при дипломатичних представництвах України за кордоном спеціалізованих центрів з питань науково-технічного співробітництва.

2. Постійна артикуляція приналежності Криму до України, фактів російської воєнної агресії та гібридної війни РФ проти України, що триває. Окремі складові частини гуманітарної сфери враховують виклики безпекової ситуації. Допоки не відновлено територіальну цілісність України, доки триває війна на Донбасі, а Українська держава залишається головною мішенню інформаційних атак і маніпуляцій Росії, зберігається гостра потреба в протидії цій активності РФ (у т. ч. за допомогою специфічних засобів культурної дипломатії, наприклад, гумору⁷³).

Актуальним у цьому контексті залишається питання розповсюдження серед зарубіжного дипломатичного корпусу та громадськості друкованих та електронних матеріалів, у яких би містилися дефініції основних понять, що стосуються спроб незаконної анексії Криму та російської агресії на Донбасі, обґрунтовувалися правові підстави застосування саме таких, а не будь-яких інших (зокрема, тих, які нав'язуються РФ) формулювань щодо подій в Україні, а також містився хронологічний виклад перебігу російсько-української війни, факти і документи, що підтверджують присутність російських військ на території України та вчинені ними воєнні злочини тощо.

3. Висока конкурентоспроможність культурного та інформаційного контенту. Зусилля українських зарубіжних інституцій та приватних осіб щодо формування позитивного іміджу України в країнах перебування постійно зіштовхуються з цілеспрямованою дезінформаційною та

⁷³Див., наприклад: StratCom laughs: in search of an analytical framework / NATO Strategic Communications Centre of Excellence. URL: <https://www.stratcomcoe.org/stratcom-laughs-search-analytical-framework>

дискредитаційною кампанією з боку російських ЗМІ та розгалуженої мережі проросійських медіаінформаційних «проксі». Оскільки ресурси двох останніх значно перевищують відповідні українські, необхідною є асиметрична відповідь, яка передбачає забезпечення високої привабливості та охоплення якомога ширшої зарубіжної аудиторії за рахунок не кількості, а високої якості та доступності матеріалів і заходів.

Ураховуючи вибагливість зарубіжної громадськості до презентації культурно-інформаційного продукту, український культурно-інформаційний контент має відповідати таким вимогам: 1) концептуальність та креативність; 2) мовна досконалість та компетентність; 3) раціональне використання в ньому місцевих культурних кодів, референсів і трендів (від творів класичного мистецтва до попкультури та інтернет-мемів); 4) оперування нетривіальними фактами, невідомими або мало відомими широкому загалу; 5) застосування найновіших технічних засобів та інструментів представлення (наприклад, технологій VR та AR, сферичного (VR360) та повнокупольного відео, голографічних технологій. Завдяки розвитку глобальної ігрової індустрії інтерес також становить використання різноманітних ігрових платформ: від традиційних настільних ігор до відеоігор). Зазначене, зокрема, може бути успішно апробовано в рамках публічних комунікативних заходів із відзначення 100-річчя Української революції (1917–1921).

4. *Актуальність та динамічність заходів.* Культурно-мистецькі та інші заходи гуманітарної присутності України мають бути гармонійно вписані в місцевий контекст держави перебування, прив'язані не тільки до українських, а й до локальних постатей, подій і дат. У цьому сенсі доречним для просування українського порядку денного за кордоном є проведення культурно-комунікативних заходів, присвячених: 1) представникам місцевої української діаспори, іноземним діячам культури (науки, освіти, релігії, політики тощо), біографія яких так чи інакше була пов'язана з Україною; 2) представникам дипломатичного корпусу іноземних держав в Україні, які мають творчий доробок (є авторами літературних творів, картин, фотографій, перекладів книг українських авторів тощо), що сприяє популяризації України; 3) учасникам бойових дій на Донбасі та волонтерам АТО/ООС відповідного етнічного походження (етнічні угорці, поляки, німці, грузини, євреї, румуни та ін.). Вельми корисними є також організація візитів іноземних проукраїнських культурних діячів до України та запровадження щорічної нагороди, яка вручатиметься іноземному громадянину за значний внесок у висвітлення української тематики.

Необхідно також оперативно реагувати на ініціативи влади та громадянського суспільства держави перебування, які можуть бути

використані для нагадування про Україну та просування українських меседжів у гуманітарній сфері. Адже в умовах сучасного інформаційного суспільства іноді одне повідомлення в соцмережі або флешмоб можуть привернути більшу увагу та більше сприятимуть позитивному сприйняттю держави, аніж ціла офіційна промо-кампанія.

5. *Мультиінструментальність*. Попри важливість новітніх медіа і відповідних каналів донесення інформації слід приділити увагу й традиційним інструментам (зокрема, виданню різноманітної друкованої продукції – книг, брошур, довідників, путівників тощо). У цьому контексті значний інтерес представляє німецький досвід⁷⁴.

Поряд зі створенням власних вебсайтів, варто максимально використати потенціал безкоштовних ресурсів (соціальні мережі, блогові та вікі-платформи, канали в месенджерах тощо). Це є важливим також і з огляду на широку присутність на цих ресурсах російської та проросійської пропаганди. Прикладом може слугувати «війна правок» на відкритому енциклопедичному онлайн-порталі «Вікіпедія», під час якої на сторінках ресурсу здійснюються масштабні спотворення історії з метою дискредитації України та українців в очах зарубіжної громадськості, створення псевдоісторичного тла для політики РФ, виправдання агресивних дій Росії і воєнних злочинів вищого політичного керівництва РФ тощо. З огляду на це інституціям зарубіжного представництва України необхідно докласти зусиль для регулярного оновлення інформації з української гуманітарно-культурної тематики на вікі-платформених вебресурсах мовою відповідної держави перебування.

6. *Інтегрованість*. Заходи, що здійснюються, мають органічно пов'язуватися з іншими актуальними іміджевими проєктами, акціями та офіційними кампаніями України, підсилюючи та доповнюючи позицію МЗС України. Для досягнення комплексного ефекту слід діяти за принципом об'єднання стейкхолдерів (multistakeholder initiatives), як це роблять організації громадського сектору, здійснюючи промоцію не тільки власне українських матеріалів іноземними мовами (наприклад, перекладів фільмів або книг про війну на Донбасі, іномовних матеріалів Українського національного інформаційного агентства «Укрінформ»), а й проукраїнських матеріалів авторства наших іноземних колег.

Діяльність щодо фасилітації доступу іноземної громадськості до надбань української культури також має якнайширше включати культурні

⁷⁴Йдеться, зокрема, про багатомовне видання «Факти про Німеччину» (ред. Жанет Шаян, Сабіне Гіле; пер. Володимир Шелест. Frankfurt an Main : Societaets-Verlag, 2010. 191 с.), а також кросмедійний портал «Deutschland.de».

засоби, які не потребують перекладу іншими мовами (живопис, скульптура, графіка, фотографія, інше візуальне мистецтво). Універсальність мови культури відкриває широкі можливості для промоції як українських класиків (того ж Т. Шевченка, який був не тільки геніальним поетом, а й талановитим художником), так і сучасних українських митців. Досвід Італії, Франції, Німеччини, Грузії, Мексики, Японії, Китаю також засвідчує ефективність використання національної кухні та напоїв як чинника впізнаваності держави.

Окремо необхідно наголосити на необхідності *уникнення типових комунікативних помилок*:

1) неузгодженості та фрагментованості заходів, формального ставлення до їх проведення;

2) термінологічної некоректності (зокрема, використання лексичних форм, термінів і транслітерацій, якими послуговуються пропагандистські джерела РФ та/або російські проксі-суб'єкти);

3) недотримання «комунікативної гігієни» (наприклад, співпраця з особами, котрі ставили під сумнів історичну суб'єктність Українського народу чи територіальну цілісність України, в тій чи іншій формі висловлювали підтримку діям РФ чи російського вищого політичного керівництва щодо спроби анексії Криму та/чи окупації ОРДЛО, відвідували окупований Крим без дозволу офіційного Києва, гастролювали на території РФ після 20 лютого 2014 р., сприяли легітимізації російських маріонеткових псевдореспублік, вчиняли інші дії, що несуть загрозу національній безпеці України, а також миру, безпеці людства та міжнародному правопорядку тощо).

У той же час слід підкреслити, що застосування «м'якої» сили може бути ефективним лише тоді, коли вона спирається на такі елементи «жорсткої» сили, як військова потужність і розвинута економіка. Слабка у воєнному та хронічно неефективна в економічному відношенні держава не зможе завоювати тривалих симпатій і не викликатиме стійкого бажання її підтримувати. Якщо така країна до того ще й заплямована хронічною корупцією, то навіть найкращим чином подана інформація про її культурні досягнення не виглядатиме переконливою в очах світової громадськості.

Висновки

Активізація засобів публічної дипломатії дозволить забезпечити належну гуманітарну присутність України у Європі та світі, що позитивним

чином впливатиме на просування національних інтересів України, зовнішньополітичне реноме нашої держави та його подальшу «капіталізацію» в суміжних сферах. Необхідно враховувати, що досягнення стійкого ефекту впливу засобами публічної (у т. ч. культурної) дипломатії вимагає не лише існування інституцій у відповідній сфері, а й наявності відповідних системних зв'язків між ними, узгодженості їх дій. Інколи доволі цікаві заходи у сфері публічної дипломатії не досягають мети, не справляють необхідного резонансу через: а) брак комунікацій із цільовою аудиторією та потенційними партнерами щодо їх реалізації; б) приуроченість виключно до конкретної календарної дати, а не до актуального порядку денного в Україні та/чи конкретній державі перебування; в) формальне ставлення виконавців до їх організації. У цьому контексті слід вказати на необхідність здійснення системної, повсякденної роботи щодо підтримання постійного зв'язку з цільовою аудиторією та якнайширшого залучення всіх заінтересованих суб'єктів (державних і громадських) до своїх заходів, використання всього спектру сучасних мистецьких засобів і каналів оперативної комунікації для донесення сприятливих для України меседжів через їх вписування в місцеві політичні та культурні наративи.

Діяльність зарубіжних інституцій України, відповідальних за реалізацію публічної дипломатії, доцільно зосередити на таких пріоритетних напрямках:

- інтегрувати актуальний український дискурс у місцеві політичні та суспільні наративи, культурний ландшафт (на основі новітніх методологічних підходів та з урахуванням помилок інших суб'єктів);
- фасилітаувати процес забезпечення доступу зарубіжної громадськості до надбань української культури, освіти, науки тощо (з використанням сучасного техніко-технологічного та змістового інструментарію);
- адаптувати відповідний зарубіжний досвід у сфері публічної дипломатії (зокрема, щодо використання гуманітарних питань як елемента «м'якої» сили, збалансованого поєднання традиційних і модерних елементів, застосування новітніх технологій, дотримання коректної політико-правової термінології тощо);
- артикулювати факти російської військової агресії та гібридної війни РФ проти України (зокрема, в гуманітарній царині), нелегітимності російських маріонеткових республік на територіях ОРДЛО, підкреслення приналежності Криму Україні;

- розвивати партнерство у сфері публічної дипломатії державних інституцій (Міністерства закордонних справ, Міністерства культури та інформаційної політики, Міністерства освіти і науки, Українського інституту, українських дипломатичних представництв за кордоном тощо) і громадських організацій, забезпечувати налагодження дружніх сталих відносин з представниками української діаспори, мистецьких та інтелектуальних кіл за кордоном, залучення до відповідних заходів лідерів суспільної думки (політиків, філософів, письменників, громадських і релігійних діячів) країн перебування.

7. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

7.1. Аналіз тенденцій та динаміки етнонаціональних відносин в Україні

Становлення української політичної нації та консолідації населення України – представників різного етнічного походження стало вагомим досягненням останніх років. Представники національних меншин та корінних народів Криму нині є активними суб'єктами громадянського суспільства в Україні та беруть активну участь у підтримці територіальної цілісності, протистоянні воєнній агресії з боку РФ, волонтерській підтримці вітчизняних військових сил, а також сприяють політиці деокупації Кримського півострова. В українському суспільстві започатковано низку реформ, спрямованих на подальше зміцнення загальнонаціональної ідентичності та децентралізації державної політики на основі принципів демократичного урядування.

Виклики у сфері етнонаціональної політики, спричинені окупацією частини території України. Воєнна агресія щодо України, незаконна окупація з боку РФ частини території України зумовили низку гуманітарних викликів в етнополітичній сфері держави, спрямованих на дестабілізацію міжнаціональної злагоди та посилення недовіри всередині українського суспільства. Зокрема, це спроби інспірувати кампанії дезінформації та політизації упроваджених в українському суспільстві реформ, актів міжнаціональної нетерпимості, використання питань історичної пам'яті та захисту прав національних меншин для погіршення двосторонніх взаємовідносин Української держави. Масштабні за своїм значенням гуманітарні виклики пов'язані з окупацією частини територій України, до них належать: порушення прав українських громадян та переслідування проукраїнських активістів, зокрема кримських татар як корінного народу Криму, знищення української ідентичності, системи освіти українською та кримськотатарською мовами, тощо.

Пандемія COVID-19. Негативно позначилася на реалізації освітніх, культурних та інформаційних прав національних меншин пандемія Covid-19. Найбільш гостро ця пандемія вплинула на становище національних меншин із соціально вразливих верств населення України (передусім у депресивних та віддалених регіонах країни), що зумовлено подальшим погіршенням їх

доступу до освіти, медичного та соціального обслуговування. До обмеження можливостей реалізації гуманітарних прав призвело і скорочення видатків на культурні проекти, проекти громадської участі, переведення в онлайн і дистанційні форми основної культурно-освітньої та правозахисної діяльності у віддалених регіонах з поганим інформаційним та інтернет-покриттям. Найбільш уразливими до соціальних наслідків пандемії стали представники ромського населення, зокрема щодо проявів дискримінації, зростання якої спостерігалось від часу запровадження карантинних заходів.

Гуманітарні виклики в етнонаціональній сфері, що постали перед Україною, потребують упровадження послідовної та цілісної державної етнонаціональної політики.

7.2. Проблемні питання державного регулювання у сфері міжнаціональних відносин

Недосконалість нормативно-правового поля реалізації державної етнонаціональної політики. Необхідність модернізації чинного законодавства державної етнонаціональної політики зумовлена невизначеністю концептуальних засад цієї політики. Невиправдано затягнувся процес ухвалення Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики» та інших базових для галузі законодавчих документів, зокрема нової редакції Закону України «Про національні меншини України», які би ґрунтувались на чіткій термінології та відповідали актуальним внутрішнім і зовнішнім викликам, що постали перед Українською державою. Актуальним питанням залишається законодавче врегулювання статусу корінних народів України. Проведення реформ державної політики в мовній, освітній сферах, а також реформ децентралізації та адміністративно-територіального устрою актуалізувало необхідність підготовки базових галузевих документів, покликаних забезпечити належний захист прав національних меншин та імплементувати механізми їх активної участі в суспільному житті.

Питання інституційних механізмів реалізації державної етнонаціональної політики. У червні 2019 р. КМУ створив окремий спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері етнополітики і свободи совісті у формі Державної служби при новоствореному Міністерстві культури та інформаційної політики. Питання, що стосуються прав корінних народів та національних меншин, частково покладено на інші органи центральної влади (Міністерство освіти і науки,

Міністерство соціальної політики, Міністерство внутрішніх справ, Службу безпеки України, Міністерство закордонних справ, Міністерство реінтеграції тимчасово окупованих територій, Міністерство розвитку громад і територій). Проте залишається наявною проблема налагодження міжвідомчої взаємодії цих інституцій з метою впровадження цілісної державної етнонаціональної політики.

Відсутність цілісної регіональної інституційної структури реалізації державної етнонаціональної політики. Існування структурного підрозділу реалізації етнонаціональної політики на регіональному рівні віднесено до повноважень обласних державних адміністрацій. Натомість відповідні підрозділи при ОДА мають різний рівень повноважень, обмежений кадровий та фінансовий потенціал, а питання національних меншин становлять лише невелику частину сфери відповідальності відповідних структурних підрозділів. Наявний кадровий дефіцит на місцях фахівців з етнонаціональних питань негативно впливає на якість реалізації державної етнонаціональної політики на регіональному рівні.

Відсутність актуальних статистичних даних етнічної структури населення країни за період масштабних демографічних процесів упродовж останніх двадцяти років негативно впливає на процеси державного управління сферою. Всеукраїнський перепис населення, який востаннє проводився 2001 р., – нині єдине базове джерело отримання достовірних даних про етнічну структуру населення України. Подальше відтермінування або підміна проведення Всеукраїнського перепису населення іншими методами досліджень структури населення країни спричинить негативний вплив на якість політичних рішень, їх наукове та аналітичне обґрунтування, сприятиме подальшим політичним маніпуляціям у сфері міжнаціональних взаємин в Україні.

Порушення гуманітарних (національно-культурних, освітніх та інформаційних) прав українських громадян на тимчасово окупованих територіях. Країна-агресор на підконтрольній їй території України проводить дискримінаційну політику, що полягає у цілковитому витісненні української ідентичності з усіх сфер суспільного життя, а також у політично вмотивованому переслідуванні проукраїнських активістів та представників кримськотатарського народу, представницький орган якого (Меджліс) оголошено в РФ екстремістською організацією. Натомість країною-агресором здійснюється політика тотальної пропаганди панросійської ідеології, історичної пам'яті та ідентичності, а також заходи, спрямовані на цілковиту інформаційну ізоляцію та дезінформацію населення окупованих територій. Ворожий ідеологічний тиск та політика мілітаризації

здійснюються на неповнолітніх громадян України через систему освіти (функціонування т. зв. «кадетських класів»), діяльність парамілітарних воєнізованих організацій (Юнармія), також здійснюється незаконний призов молоді до збройних сил РФ. Подолання цих гуманітарних загроз та захист прав громадян на ТОТ вимагає від України інтенсифікації зусиль щодо консолідації світової спільноти в питаннях підтримки та відновлення територіальної цілісності України, зокрема створення міжнародного комунікаційного майданчика з питань Криму та забезпечення доступу міжнародних моніторингових механізмів до ТОТ. На національному рівні – посилення міжвідомчої координації органів державної влади різних рівнів у розробці й реалізації стратегій деокупації та інтеграції тимчасово окупованих територій України, а також захисті прав його населення. Досі не врегульованим залишається нормативно-правовий статус корінних народів Криму, який би дав змогу легітимізувати не лише права корінних народів на самовизначення у складі держави Україна, а й статусу України як гаранта цих прав.

Необхідність відновлення діяльності консультативно-дорадчих структур корінних народів та національних меншин при центральних органах влади. Діяльність консультативно-дорадчих органів при органах влади є одним з основних механізмів забезпечення діалогу з представництвом корінних народів та національних меншин у процесі формування та реалізації цілісної та узгодженої державної етнонаціональної політики. Функціонування таких консультативно-дорадчих структур на центральному рівні не лише сприяє налагодженню системного діалогу держави з представниками етнонаціональних спільнот України, а й виробленню цілісної та узгодженої державної етнонаціональної політики. У травні 2020 р. Президент України ініціював створення робочої групи з питань кримськотатарського народу. Доцільно також створення відповідної структури представництва національних меншин при Президентові України. Зважаючи на розпорошеність питань етнонаціональної політики серед повноважень роботи низки центральних органів влади, важливого значення набуває діяльність консультативно-дорадчого органу представництва національних меншин при КМУ. Натомість діяльність наявного консультативно-дорадчого органу – Ради міжнаціональної злагоди при КМУ – залишається досі не налагодженою, а коло повноважень – обмеженим. Інституційні трансформації центрального органу реалізації державної етнонаціональної політики (Держслужби етнополітики і свободи совісті в структурі новоутвореного Міністерства культури та інформаційної політики) негативно вплинули на функціонування відповідних

консультаційно-дорадчих структур ІГС національних меншин, зокрема Експертної ради з питань етнополітики, Ради етнонаціональних організацій України, Комісії з питань міжетнічних відносин і культурного різноманіття Громадської ради при міністерстві.

Недостатньо розвинений також регіональний рівень взаємодії органів державної влади та представництва національних меншин. Діалог та взаємодія представництва корінних народів і національних меншин з органами державної влади на обласному рівні відбувається через їх участь у відповідних громадських радах при ОДА. Проте лише при окремих ОДА створені відповідні консультативні органи для роботи з представництвом національних меншин. Не створені консультаційні механізми взаємодії з представництвом національних меншин на рівні обласних рад. На рівні органів місцевого самоврядування взаємодія з представництвом національних меншин орієнтована передусім на проведення культурних заходів (фестивалів, відзначення пам'ятних дат, виступів самодіяльних колективів тощо), формалізм якої не відповідає принципам демократичного урядування та активної участі у прийнятті рішень у питаннях, що стосуються національних меншин. У той же час дотримання Лундських рекомендацій передбачає ширшу участь представництва національних меншин у суспільно-політичному житті країни, що є передумовою їх подальшої громадської активності та загальносуспільної інтеграції.

Низький рівень імплементації механізмів активної участі корінних народів та національних меншин у рамках реалізації реформи децентралізації. Реалізація реформи децентралізації державної влади повинна передбачати імплементацію механізмів представництва національних меншин у місцевому самоврядуванні, їх участі в управлінні ОТГ, а також у визначенні обсягів, розподілі відповідних коштів бюджету та контролі над їх використанням. Важливе значення має впровадження дорадчих структур/інститутів радників з етнічних питань при старостах ОТГ, особливо в місцях їх компактного проживання.

Недостатність механізмів для політичного представництва національних меншин, реалізації їх виборчих прав, зокрема під час формування меж виборчих округів з урахуванням особливостей етнічної структури їх населення. Особливого значення набуло врахування етнополітичних факторів напередодні організації та проведення виборів до місцевих органів влади в 2020 р. з огляду на впровадження нової виборчої системи в Україні.

Погіршення доступу національних меншин до вітчизняного інформаційного простору. Забезпечення громадян України, зокрема

корінних народів та національних меншин, доступу до вітчизняного інформаційного простору виконує не лише інтеграційно-консолідуючу функцію, воно є засобом протистояння ворожому інформаційному впливу РФ проти України. Та впродовж останніх років відбувається зниження рівня доступу до вітчизняного інформаційного простору. Ця зумовлено наявністю «білих плям» вітчизняного мовлення у прикордонних територіях України, переходом від аналогового на цифрового формату (за наявності та збільшення потужності сигналу іноземного ефірного) мовлення та кодування каналів у 2020 р. основними вітчизняними медіагрупами. До погіршення стану задоволення інформаційних потреб національних меншин та їх представленості у вітчизняному інформаційному просторі України призводять системні фінансові проблеми ПАТ «Національна суспільна телерадіокомпанія України», що стоять на заваді впровадженню Концепції мовлення для національних меншин.

Актуальними залишаються питання захисту соціально вразливих груп національних меншин та інтеграції ромської спільноти в українське суспільство. Ромська спільнота залишається однією з найбільш соціально уразливих груп в українському суспільстві, становище якої значно погіршилось у 2020 р. внаслідок ситуації з пандемією коронавірусу. Це, своєю чергою, унаочнило прогалини державної політики щодо інформування соціально вразливих верств населення про небезпеку зараження та необхідності дотримання карантинних і санітарних заходів, забезпечення необхідними засобами безпеки та гуманітарною допомогою тих верств населення, зокрема з числа ромів, які опинилися на межі виживання. Попри позитивні зрушення не реалізованими залишилися заходи Стратегії захисту та інтеграції ромської національної меншини до українського суспільства до 2020 року. Гострої актуальності 2020 р. набули питання соціального захисту та інтеграції ромів: доступу до освіти (зокрема, освітніх програм для дорослих), медичних послуг, працевлаштування, а також протидії насильницькій дискримінації.

Необхідність інформаційно-консультативного забезпечення державної етнонаціональної політики, зокрема консультаційних та комунікаційних механізмів як на центральному, так і на місцевому рівнях органів державної влади з питань, що стосувались етнічної сфери. Брак консультаційних механізмів та інформаційних кампаній під час упровадження реформ державної політики в освітній, мовній, інформаційній сферах, адміністративно-територіального устрою та децентралізації державної влади значною мірою уповільнив темпи їх реалізації та посилив конфліктогенний потенціал у суспільстві. Це зумовило появу політичних спекуляцій на темах

збереження міжнаціональної злагоди та загроз збереження культурної самобутності національних меншин в Україні, сприяло недовірі з боку громад до реалізованих реформ. Наявні суперечності щодо реформ мовної та освітньої політики України, що мали своє продовження в 2019 та 2020 рр., актуалізували необхідність відновлення співпраці двосторонніх міжурядових комісій з питань захисту прав національних меншин, а також налагодження тісної комунікації органів державної влади з громадами національних меншин всередині українського суспільства.

Висновки

Вироблення та впровадження цілісної та гнучкої державної етнонаціональної політики відповідно до внутрішніх та зовнішніх викликів Української держави в етнополітичній сфері сприятиме забезпеченню внутрішньополітичної стійкості гуманітарної безпеки держави у сфері міжнаціональних відносин та зниженню політичних спекуляцій, спрямованих на дестабілізацію міжнаціональної злагоди в українському суспільстві.

Стосовно напрямів в етнополітичній сфері доцільно:

- забезпечити системну співпрацю консультативно-дорадчих структур з питань національних меншин та органів державної влади всіх рівнів та органів місцевого самоврядування, що сприятиме системному діалогу та взаємодії органів державної влади всіх рівнів з представництвом корінних народів та національних меншин і зростання рівня довіри до центральних органів влади щодо впроваджених ними реформ в українському суспільстві;
- домагатися врахування інтересів національних меншин у рамках подальшої реформи децентралізації державної влади та на рівні управління життєдіяльністю об'єднаних територіальних громад, що сприятиме суспільній інтеграції;
- забезпечити проведення Всеукраїнського перепису населення України, що дасть можливість покрити прогалини статистичних даних щодо етнічної структури населення країни за період демографічних процесів впродовж останніх двадцяти років;
- удосконалити законодавче поле через прийняття базових для цієї сфери законодавчих документів: Концепції державної етнонаціональної політики України, нової редакції Закону України «Про національні меншини України», внесення конституційних змін про статус АР Крим, прийняття Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій Донеччини, Луганщини та АР Крим;

- забезпечити законодавче врегулювання статусу корінних народів України та закріплення мов корінних народів України у групах мов, яким загрожує зникнення;

- розробити нову стратегію інтеграції ромів в українське суспільство та забезпечення належного бюджетного фінансування її реалізації, впровадження інституту «ромських радників» при органах державної влади та місцевого самоврядування;

- забезпечити включення актуальних питань захисту прав корінних народів та національних меншин та їх громадського представництва під час розроблення нової Національної стратегії у сфері прав людини після 2020 р., Державної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства;

- посилити інституційні основи реалізації державної етнонаціональної політики, а саме: створення цілісної системи органів виконавчої влади на центральному та регіональному рівнях, підвищення управлінської кваліфікації лідерів громад щодо управління етнічною різноманітністю в умовах реформи децентралізації державної політики;

- упроваджувати механізми забезпечення активної участі національних меншин у суспільно-політичному та культурному житті країни, зокрема через забезпечення діяльності консультативно-дорадчих структур національних меншин при органах державної влади всіх рівнів, питання їх політичного представництва та реалізації виборчих прав, активізації громадської участі на рівні управління об'єднаних територіальних громад у рамках проведення реформи децентралізації та дорадчих структур при старостах ОТГ у місцях компактного проживання національних меншин, тощо.

8. УТВЕРДЖЕННЯ ПАРТНЕРСЬКОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-КОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

8.1. Актуальні тенденції світової релігійної динаміки

Сучасні глобалізаційні процеси несуть національним релігійним спільнотам нові виклики. Їх розв'язання потребує нових підходів та нового інструментарію, що, природно, породжує певну напруженість і відчуття тривоги. Давно існуючі й нові проблеми на ґрунті релігії не знаходять належного подолання, а тому створюють серйозні загрози для суспільного розвитку.

Прояви релігійної нетерпимості. Продовжує наростати міжконфесійна конфронтація та агресія. Найбільшої дискримінації зазнають християни. За аналітичною інформацією благодійної організації «Open Doors» (охоплює період з 01 листопада 2018 р. до 31 жовтня 2019 р.), 260 млн послідовників християнства позбавлені можливості вільно сповідувати свою віру⁷⁵. Їх убивають, над ними чинять фізичне насильство, суттєво обмежують у правах тощо. Серед країн з високим рівнем переслідування християн – Північна Корея, Афганістан, Сомалі, Лівія, Пакистан. Через політичну, соціальну та економічну нестабільність постійно скорочується християнське населення Близького Сходу. В Іраку з 1,5 млн християн залишилося близько 200 тис., у Сирії чисельність християн з понад 2 млн скоротилася до 744 тис.

Досить напруженою залишається ситуація з релігійною свободою на Африканському континенті. У 2020 р. через прояви конфесійної упередженості постраждали християни з різних країн. Так, у січні сомалійські бойовики під час нападу на місцеву школу в Кенії убили трьох учителів, котрі сповідували християнську віру. У Буркіна-Фасо в лютому від куль ісламістів загинули 24 протестанти. У червні жертвами насилля стали християнський пастор та його дружина з Нігерії. Згідно з доповіддю Міжнародної асоціації за громадянські свободи та верховенство права (Intersociety) до 2020 р. в цій країні загинули понад 600 християн.

Релігійні репресії в окупованих Криму та ОРДЛО. З початком війни Росії проти України в 2014 р. розширилася географічна мапа дискримінації

⁷⁵Кожний восьмий християнин зазнає переслідувань, – «Open Doors» / PICU. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/world_news/78544/

на релігійному ґрунті. Тимчасово окуповані Росією території Криму і Луганської та Донецької областей фактично перетворилися на простір релігійної несвободи⁷⁶. Утисків і репресій зазнають віросповідання, які не демонструють лояльності до путінського політичного режиму. Серед них – Православна Церква України (ПЦУ) та Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ), політично активна кримськотатарська мусульманська спільнота і протестантські церкви.

Проросійська окупаційна адміністрація під виглядом боротьби із «сектами» та «екстремістами» особливо активно переслідує кримських мусульман і послідовників «Свідків Єгови». Обшуки в оселях, арешти та ув'язнення членів цих громад стали гнітючим повсякденним явищем на тимчасово окупованих українських територіях.

Чиняться всілякі переслідування та провокації, щоби повністю заблокувати діяльність Православної Церкви України в АРК. В Українській Церкві відібрали храми й інші будівлі, їй відмовлено у перереєстрації. За даними МЗС України, у Криму із 49 релігійних громад Кримської єпархії ПЦУ залишилося всього сім, а з 23 священнослужителів – тільки четверо.

Навесні 2020 р. Комісія США з міжнародних релігійних свобод оприлюднила черговий звіт про стан відповідних свобод у світі⁷⁷. У ньому міститься рекомендація Державному департаменту США віднести Росію до країн, що викликають особливе занепокоєння. Одна із підстав для такої рекомендації – той факт, що Москва вдається до порушення прав віруючих в окупованих Криму та ОРДЛО, просуваючи в українське суспільство імперський проєкт «руського міра». Він спрямований на знищення української державності та національної ідентичності українців і не має нічого спільного з релігійною свободою. Доказ тому – політика Росії на тимчасово окупованих нею українських територіях, де репресії щодо церков та переслідування їх вірян, нелояльних до політичного режиму, набуло масового характеру.

Суспільно-релігійні колізії. Динаміка сучасного суспільного розвитку окреслює конфлікт між цінностями ліберальної демократії та церковного консерватизму. Багатьох релігійних лідерів Західної Європи бентежить факт активного просування соціально сконструйованих ідентичностей під виглядом гендерної ідеології, на захист якої ухвалюються закони про «мову

⁷⁶2019 Report on International Religious Freedom: Ukraine. URL: <https://www.state.gov/reports/2019-report-on-international-religious-freedom/ukraine/> ; Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2019 рік. URL: http://www.ombudsman.gov.ua/images/2020/report_2019_001.png

⁷⁷2019 Report on International Religious Freedom: Ukraine. URL: <https://www.state.gov/reports/2019-report-on-international-religious-freedom/ukraine/>

ненависті». Останні розглядаються як обмеження релігійної свободи через криміналізацію висловлювань на низку публічно актуальних тем⁷⁸.

Наявні суперечки у Вселенському православ'ї. Триває конфронтація Російської православної церкви (РПЦ) з Константинопольським Патріархатом. З боку РПЦ відбувається перешкоджання конституюванню автокефальної Православної Церкви України. РПЦ намагалася не допустити проведення Всеправославного собору на Криті в 2016 р., організувала на початку 2020 р. всупереч церковному праву, традиціям і канонам зустріч представників деяких православних церков в Аммані (Йорданія). РПЦ також причетна до проведення протестних акцій проти законної державної влади Чорногорії на підтримку Сербської православної церкви⁷⁹. РПЦ пропагує ідеологію «руського міра» в Словаччині через богословські факультети місцевих університетів⁸⁰, здійснює тиск на православні церкви Болгарії, Грузії, Польщі, Чехії тощо.

Наміри влади Чорногорії та Північної Македонії прискорити визнання автокефалії власних православних церков зумовили активізацію просербських політизованих угруповань, котрі підживлюють ескалацію внутрішньосупільного протистояння в цих країнах.

Певною мірою зросла напруга у взаєминах між Вселенською Патріархією та владою Туреччини. Рішення президента країни Р. Ердогана про перетворення на мечеті спочатку собору Святої Софії, а потім монастиря Хора були розцінені главою Константинопольської Церкви Патріархом Варфоломієм I як такі, що ображають православних, їхню ідентичність, історію та культуру.

Вплив пандемії COVID-19 на церковне буття. Пандемія коронавірусної інфекції COVID-19 відчутно вплинула на функціонування релігійних організацій. Наприклад, у Нідерландах прискорилися процеси секуляризації суспільства. Через фінансову скруту та відсутність вірян відбувається об'єднання або закриття парафій. Тільки в архієпархії Утрехта цього річ планується десакралізація 250 церков. Подібно до Франції, Нідерланди ризикують стати країною, де католицька релігія збережеться виключно у великих містах⁸¹.

⁷⁸У Європі послідовно відбувається витіснення релігійної свободи, – ADF International / PICY. URL: https://risu.ua/u-yevropiposlidovno-vidbuvayetsya-vitسنennya-religijnoyi-svoyubodi--adf-international_n108852

⁷⁹Помилка резидента. Навіщо Москва здала митрополита Онуфрія в оренду сербським союзникам – Духовний фронт України. URL: <https://duhovnyfront.com.ua/2020/03/03/pomylka-rezydenta-navishcho-moskva-zdala-mytropolita-onufriia-v-orendu-serbskym-soiuznykam/>

⁸⁰Адепти «руського міра» активізувались у Словаччині / PICY. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/78962/

⁸¹У Нідерландах коронавірус прискорив процес закриття церков через брак коштів / Католицький оглядач. URL: <http://catholicnews.org.ua/u-niderlandah-koronavirus-priskoriv-proces-zakritya-cerkov-cherez-brak-koshtiv>

Поширення коронавірусної хвороби (COVID-19) також спричинило проблеми з католицькою освітою. Зокрема, в Італії з 12 тис. навчальних закладів під загрозою закриття опинився кожний третій, тобто близько 4 тис. навчальних закладів. У Йорданії та Палестині банкрутство взагалі загрожує більшості католицьких шкіл.

Пандемія коронавірусної інфекції істотно переформатувала проведення хаджу мусульман. Паломництво до святинь ісламу в Саудівській Аравії цього року здійснило всього близько 10 тис. мусульман, на відміну від понад 2 млн у попередні роки.

Врахування світової релігійної динаміки є необхідним для подальшої розбудови в Україні збалансованих відносин між різними конфесіями, церковними інституціями і державою, релігійними організаціями та громадянським суспільством. Успішному виконанню цієї місії сприятиме той факт, що Українська держава стала однією з 27 країн-засновниць Міжнародного альянсу релігійної свободи. До пріоритетів нової організації належить оскарження законів про богохульство, з'ясування причин відмови у реєстрації релігійним чи нерелігійним групам, адвокація людей, котрі переслідуються через свої релігійні переконання. Відданість принципам Альянсу також означає, що Україна зобов'язується поважати свободу віросповідання у своїй країні та докладатиме зусилля для просування релігійної свободи на міжнародних теренах⁸².

8.2. Основні складові частини національного державно-церковного партнерства

З огляду на світові тенденції суспільно-релігійних відносин конфесійна мапа України є показовим простором імплементації свободи совісті та свободи релігії. За майже три десятиліття після відновлення незалежності Української держави вдалося подолати важкі наслідки комуністичного тоталітарного й колоніального спадку в суспільно-релігійних та державно-церковних відносинах. Законодавчо й практично створено сприятливі умови для взаємодії владних інститутів і релігійних організацій на засадах партнерства та взаємоповаги.

Саме завдяки послідовності України щодо принципів демократії, верховенства права та світськості на нинішній момент маємо доволі розгалужену інституційну мережу церков та релігійних організацій.

⁸²Україна приєдналася до Міжнародного альянсу за свободу віросповідання / PICU. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/international_relations/78830/

За даними звіту Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури та інформаційної політики України, на 01.01.2020 р. діяло 36 796 церков і деномінацій (без урахування окупованого Росією Криму)⁸³. Мережа церков і релігійних організацій в Україні на 97 % складається з християнських віросповідань, зокрема 53,7 % – православні, 28,9 % – протестанти та 14,3 % – католики різних деномінацій. За цими ж статистичними даними, в Україні функціонує 369 місій, 84 братства й 207 релігійних навчальних закладів, у т. ч. 13 220 загальноосвітніх та недільних шкіл. Нині також функціонує 536 монастирів, де нараховується 6844 ченців. Релігійні служби здійснюють 32 996 священнослужителів, у т. ч. 1002 іноземці. Релігійні організації в Україні поширюють 325 періодичних видань. За значного конфесійного розмаїття (на українських теренах присутні більшість поширених у світі релігійних віросповідань, їх напрямів і толків) зберігається релігійний мир та відсутні масові прояви нетерпимості чи ворожнечі у міжконфесійних і міжцерковних взаєминах. Але в релігійному середовищі ще фіксуються певні лінії напруги, котрі першочергово виникають унаслідок цілеспрямованої діяльності РПЦ та впливу на українське суспільство інструментами гібридної війни Росії проти України й, зокрема, засобами УПЦ (МП), що є структурною складовою частиною Московського патріархату.

Міжрелігійні платформи для діалогу. Релігійне середовище України, як і все громадянське суспільство, демонструє здатність до самоорганізації. Створені та функціонують декілька представницьких міжконфесійних інституцій. Найбільш відома з них – Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій (ВРЦРО). Це діалогова платформа для міжрелігійної, суспільно-релігійної та державно-церковної комунікації. У рамках ВРЦРО відбувається обговорення та ухвалення рішень із багатьох суспільно резонансних проблем, таких як: протидія епідемії ВІЛ/СНІДу, боротьба з пандемією коронавірусної хвороби COVID-19, усунення корупційних ризиків, реформування пенсійної системи та системи охорони здоров'я, формування сімейної та молодіжної політики, упровадження Служби військових капеланів у Збройних Силах та інших військових формуваннях України тощо.

Окрім ВРЦРО, наявні й інші відомі представницькі об'єднання релігійних організацій. Серед них – Українське біблійне товариство (УБТ), Українська Міжцерковна Рада (УМР), Рада Євангельських Протестантських

⁸³Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2020 р. Форма 1 / Департамент у справах релігій та національностей Міністерства культури України та інформаційної політики. [Власний архів. С. 3].

Церков України (РЄПЦУ), Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань (ВРРО). Деякі з них, наприклад УБТ, працюють уже десятки років, деякі зорганізовані нещодавно, зокрема ВРРО. Та характерним і спільним для цих релігійних організацій є візія, що ці структури виступають не як альтернатива ВРЦРО, а як диверсифікація простору для міжконфесійного та міжцерковного спілкування. А в цілому таке розмаїття сприяє більш гармонійному поступові українського суспільства й держави в дусі кращих демократичних традицій Європи і світу.

Консультативно-дорадчі інституції. В Україні за роки після відновлення незалежності накопичено серйозний досвід інституційно-релігійного співробітництва. При ряді міністерств (Міністерство освіти і науки України, Міністерство закордонних справ України, Міністерство культури та інформаційної політики України) діють громадські ради з питань співпраці з релігійними організаціями. При Міністерстві оборони України функціонує Рада у справах душпастирської опіки. На договірних засадах реалізуються відносини церков з Національною гвардією України, Державною прикордонною службою України, Державною пенітенціарною службою України. Позитивний досвід функціонування громадських рад з питань співпраці з релігійними організаціями на рівні центральних органів виконавчої влади екстраполювався й на локальний рівень. Поступово подібні консультативно-дорадчі органи почали створюватися, зокрема, при багатьох обласних державних адміністраціях, залучаючи тим самим конфесії до вирішення соціально значущих проблем місцевого масштабу.

Питання законодавчого закріплення інституту капеланства. Співпраця ЗСУ та інших складників Воєнної організації України з релігійними інституціями надзвичайно актуалізувалася в умовах російської агресії на Донбасі та тимчасової окупації АР Крим у лютому 2014 р. Відбувається служіння військових капеланів УПЦ КП, УГКЦ, УАПЦ, а згодом об'єднаної ПЦУ, протестантських церков. Це сприяло істотному підвищенню морально-бойової готовності українських військових частин та мінімізації бойових психічних травм українських воїнів – учасників АТО та ООС. Питання про законодавче закріплення інституту військових капеланів відноситься нині до розряду одного з ключових у рамках розвитку державно-конфесійного партнерства.

Релігійна освіта. Істотні зрушення відбулися 2014 р. з ухваленням Закону України «Про вищу освіту» від 01 липня 2014 р. № 1556-VII, котрий легітимізував державне визнання документів про вищу релігійну освіту,

наукові ступені та вчені звання, видані закладами вищої релігійної освіти⁸⁴. А наступного, 2015 р., Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів» від 02 червня 2015 р. № 498-VIII відбулося закріплення права релігійних організацій на створення навчальних закладів – дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних та вищих⁸⁵. У такий спосіб релігійні організації законодавчо урівняні в правах із іншими суб'єктами освітньої діяльності, що відповідає нормам Конституції України щодо свободи совісті та свободи релігії.

Співпраця у сфері зовнішньополітичних комунікацій. Починаючи з 2013 р., керівники українських конфесій регулярно ведуть діалог з чиновниками ЄС щодо європейських перспектив України, труднощів інтеграції, ролі релігійного чинника в суспільному житті, ціннісних засад суспільного розвитку тощо. Наприклад, напередодні проведення консультативного референдуму в Нідерландах про затвердження Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом цю країну відвідала делегація українських духовних лідерів. Мета візиту полягала у розширенні правдивої інформації про Україну на фоні поширення різних маніпулятивних стереотипів та фейків, особливо російської пропагандистської машини. Серед українських церков найбільш активно презентують національні інтереси у світі ПЦУ, УГКЦ та ХВС (п'ятидесятники). Ці українські церкви також активно працюють у напрямі консолідації світового українства. Загалом Україна успішна в розбудові партнерської моделі державно-конфесійних відносин.

Висновки

Процеси у світовому релігійному середовищі дають підстави стверджувати, що ідеалів гармонійного співіснування не досягнуто. Розширюється географія міжконфесійних протистоянь та обмежень свободи на ґрунті релігії. Очевидними є також серйозні світоглядні розходження між ліберальними суспільствами і традиційними віросповіданнями. Триває боротьба за фактичну першість у Вселенському православ'ї. Водночас активізувалися рухи за автокефалію православних церков у Чорногорії та Північній Македонії. Викликом для релігійних спільнот стала пандемія

⁸⁴Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

⁸⁵Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів : Закон України від 02.06.2015 № 498-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/498-19#Text>

коронавірусної інфекції COVID-19. Її наслідки виявилися неочікуваними і непрогнозованими для багатьох церков та деномінацій. Україні порівняно з іншими країнами вдалося уникнути багатьох ускладнень завдяки постійному та змістовному діалогові між владою й релігійними організаціями. Українська держава забезпечила пряму трансляцію на загальнонаціональних теле- і радіоканалах щонедільних і святкових богослужінь із кафедральних соборів наймасовіших церков тощо. На міжнародній арені Україна позиціонує себе як держава, яка сповідує цінності свободи совісті та свободи віросповідання й демонструє готовність до їх імплементації в різних суспільних форматах.

Серед основних викликів у контексті подальшої розбудови партнерської моделі державно-конфесійних відносин – проникнення в український суспільний простір імперського проєкту «руського міра»; невідповідність нормативно-правового забезпечення життєвим реаліям; неконцептуалізованість державної політики у сфері свободи совісті та свободи релігії; пріоритет політичної доцільності над стратегуванням.

Для зменшення впливу негативних чинників та розв'язання поточних завдань необхідно:

- ухвалити Закон України «Про Службу військових капеланів у Збройних Силах, Національній гвардії та інших військових формуваннях України», де буде унормовано функціонування служби військових капеланів у ЗС та інших складниках Воєнної організації України з урахуванням позитивного власного та іноземного досвіду;

- організувати діалоги та опрацювання консолідованого проєкту Концепції державно-конфесійних відносин в Україні на принципах світськості та нейтралітету як базових для забезпечення свободи совісті та свободи релігії з подальшим ухваленням Концепції у статусі закону.

9. ПРІОРИТЕТИ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ В ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ

Молодіжна політика в Україні має несистемний характер. Незважаючи на чималу кількість державних документів різного рівня та певні позитивні зрушення в цій сфері, ключові індикатори та тенденції в молодіжному середовищі поки що є далекими від оптимальних (на що вказують, зокрема, дані Аналітичного звіту «Становище молоді в Україні» Робочої групи ООН у справах молоді). Зазначене свідчить про необхідність удосконалення національної молодіжної політики (зокрема, з урахуванням європейського досвіду), особлива відповідальність за що покладається на відновлене 2020 р. Міністерство молоді та спорту України.

9.1. Основні гуманітарні аспекти в чинній молодіжній політиці України

Станом на 1 січня 2020 р. в Україні (без урахування тимчасово окупованих Росією територій Криму ОРДЛО) проживало близько 10,6 млн молодих людей віком від 14 до 34 років, що становило трохи більше 25 % українського суспільства⁸⁶ (з тенденцією до зменшення як у абсолютному, так і у відносному вимірах). Попри величезний креативний потенціал, яким володіє ця найбільш активна частина українського соціуму, можливості для його повноцінного розкриття в Україні залишаються обмеженими. Найбільш промовистими індикаторами цього є дані соціологічних досліджень щодо проблем, які молодь вважає найбільш загрозливими особисто для себе: корупція (37 %), війна (36 %), серйозні проблеми зі здоров'ям (34 %), соціальна несправедливість та безробіття (32 %), зростання бідності у суспільстві (30 %)⁸⁷.

Серед позитивних тенденцій 2019 р. слід відзначити збереження високої патріотичної налаштованості молоді⁸⁸, продовження зниження

⁸⁶Розподіл чисельності молоді / Державний інститут сімейної та молодіжної політики. URL: <https://dismp.gov.ua/wp-content/plugins/download-attachments/includes/download.php?id=2080>

⁸⁷Українське покоління Z: цінності та орієнтири. Результати загальнонаціонального опитування / Центр «Нова Європа». С. 90. URL: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Ukr_Generation_ukr_inet-2.pdf (Застереження: вікова вибірка респондентів в опитуванні становила 14–29 років (за методологією Shell Youth Study), а не 14–34 роки, як визначає молодь чинне законодавство України).

⁸⁸Динаміка патріотичних настроїв українців. Серпень 2019 / Соціологічна група «Рейтинг». URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_patriotyzm_082019.pdf

відсотка підлітків, які мають досвід куріння хоча б раз у житті (56,2 % хлопців та 45,1 % дівчат проти 60,4 та 46 % відповідно у 2015 р.)⁸⁹, а також певне зростання зацікавленості молоді політикою внаслідок часткового оновлення національного політикуму. У 2020 р. в умовах пандемії COVID-19 молоді люди залишаються найбільш позитивно налаштованою частиною населення в Україні⁹⁰.

Частина проблем молодіжної сфери, як і аналогічна частина проблем гуманітарної сфери в цілому, зумовлена об'єктивними чинниками і має комплексний характер, що значно ускладнює, якщо не унеможлиблює взагалі, їх швидке розв'язання. Зокрема, це:

- гібридна війна з боку РФ;
- особливості загальних соціально-економічних та суспільно-політичних процесів в Україні;
- пандемія коронавірусної інфекції COVID-19;
- загальноєвропейські та світові тренди (зокрема, міграційні та глобалізаційні тощо).

Проте чимало з них є наслідком невідповідної нормативно-правової бази, недостатнього фінансування власне молодіжної та гуманітарної сфери, браку системної роботи відповідних органів, застарілих форм і методів взаємодії держави з молодіжною аудиторією тощо, а тому цілком можуть бути вирішені в середньостроковій перспективі за умови наявності відповідної політичної волі, адекватного фінансового та організаційного забезпечення.

Слід зазначити, що в 2020 р. спливає термін дії низки програмних документів у сфері молодіжної політики (зокрема, Державної цільової соціальної програми «Молодь України»). Це є сприятливою нагодою для оновлення чинної нормативно-правової бази з урахуванням актуального національного та міжнародного досвіду, її гармонізації з новітніми європейськими практиками та документами (зокрема, Європейською хартією про участь молоді в місцевому та регіональному житті та Молодіжною стратегією ЄС на 2019–2027 роки), що є важливим з міркувань виконання загальних і секторальних зобов'язань України в рамках Угоди про асоціацію з ЄС та реалізації закріплених у Конституції України євроінтеграційних інтенцій. При цьому загальна **мета національної молодіжної політики** має

⁸⁹Куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються: поширення й тенденції в Україні (за результатами дослідження 2019 року в рамках міжнародного проекту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин – ESPAD») / ЮНІСЕФ Україна. С. 18. URL: https://www.unicef.org/ukraine/media/2521/file/ESPAD_2019_ukr.pdf

⁹⁰Україні – 29. Де ми зараз та куди прямуємо? / Разумков Центр. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraini-29-de-my-zaraz-ta-kudy-priamuiemo>

залишатися незмінною: *створення сприятливих умов для розвитку й самореалізації української молоді, формування її активної громадянської позиції та національно-патріотичної свідомості.*

У нормопроектній роботі варто уникати додавання нових ідеологічних та декларативних норм, які не наповнені реальним змістом, не містять достатніх і завершених механізмів їх практичного втілення. Безперечно, молодіжна політика як органічна складова частина гуманітарної політики повинна мати аксіологічне ядро на основі державницьких цінностей, проте національно-патріотичну складову не можна примітивізувати, зводити виключно до певних ритуально-церемоніальних практик (на кшталт обов'язкового співання Державного Гімну в школах) чи формального етнографізму (як-от вдягання національного одягу на свята). За всієї важливості культивування пошани до національних символів, героїчних смислів та історичної пам'яті ефективної реалізації мети молодіжної політики може бути досягнуто лише через *гармонійне поєднання аксіологічних національно-просвітницьких та прагматичних організаційно-економічних складників молодіжної політики.*

У контексті триваючих в Україні реформ судово-правоохоронної та пенітенціарної систем окремим важливим завданням, яке виходить за межі власне молодіжної політики, є *вдосконалення та гуманізація національної системи ювенальної юстиції*, приведення її у відповідність до вимог міжнародно-правових документів (зокрема, Конвенції ООН про права дитини, Пекінських правил та Ер-Ріядських керівних принципів). Адже нині методична, інституційна та інфраструктурна база ювенальної юстиції в рамках правоохоронної системи по суті мало чим відрізняється від «дорослої»⁹¹. Зазначене не лише призводить до низької ефективності механізму загальної та спеціальної превенції серед молоді, а й сприяє реалізації намірів РФ та її проксі-суб'єктів із маргіналізації та криміналізації українського молодіжного середовища (зокрема, через поширення відповідних кримінальних субкультур). Доцільно також скорегувати вікову категоризацію у формах кримінальної статистики, щоб уможливити аналітичне виокремлення «молодіжних» категорій («до 14», «14–17», «18–21», «22–25», «26–29», «30–34»).

⁹¹Гончарова Єлизавета. Карати чи рятувати? Український тиждень. URL: <https://tyzhden.ua/Columns/50/240041>

9.2. Ключові пріоритети молодіжної політики в гуманітарній сфері

Ураховуючи все зазначене, до **ключових пріоритетів** молодіжної політики слід віднести такі позиції:

1) *підтримка програм із патріотичного виховання, зміцнення громадянської ідентичності, правової та політичної культури української молоді.* В умовах зовнішньої агресії лояльність громадян до Української держави, морально-психологічна готовність захищати її суверенітет, незалежність і територіальну цілісність (якщо треба – зі зброєю) є одним із найважливіших стратегічних ресурсів. Слід забезпечити комплексну протидію деструктивним інформаційно-психологічним впливам, спрямованим на розмивання національної та громадянської ідентичності, поширення антиукраїнських фейків та маніпулятивних інтерпретацій історії, пропаганду тоталітарних культів та ідеологій.

Виняткова важливість здійснення такої роботи в молодіжному секторі зумовлюється тим, що *діти та підлітки в силу своїх об'єктивних вікових соціально-психологічних і ментальних особливостей є вразливими до пропаганди та можуть легко наслідувати негативні зразки поведінки*⁹². Пріоритет має надаватися системним та проактивним заходам виконання Стратегії національно-патріотичного виховання та Указу Президента України «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері» від 01 грудня 2016 р. № 534/2016, інституційній та організаційній підтримці спроможності молодіжних волонтерських і патріотично орієнтованих організацій громадянського суспільства (насамперед, пластового та скаутського рухів) через структурні гранти.

У цьому контексті інтерес становлять проекти, спрямовані на поширення історичних знань, зміцнення політичної та правової культури молоді, промоцію позитивних моделей соціальної та особистої поведінки; культивування європейських цінностей (поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права, прав людини), поширення об'єктивної інформації про ЄС і НАТО; промоцію різних форм волонтерства та благодійництва серед молоді, її залучення до суспільно корисної діяльності, пов'язаної зі Збройними Силами України (як лідером суспільної довіри серед державних інституцій). У контексті реформи децентралізації важливо також методично, організаційно та фінансово підтримати

⁹²Зубченко Сергій. Діти війни: як Росія залучає українську молодь із тимчасово окупованих територій до терористичної діяльності. *Дзеркало тижня. Україна*. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/diti-viyeni-yak-rosiya-zaluchaye-ukrayinsku-molod-iz-timchasovo-okupovanih-teritoriy-do-teroristichnoyi-diyalnosti-.html>

спроможність місцевих громад забезпечити належне дозвілля молоді та відповідні практики молодіжної роботи;

2) *реалізація комплексних заходів державного економічного стимулювання молоді*. Як уже зазначалося, самі лише заходи в ціннісно-ідеологічній сфері не матимуть необхідного ефекту без забезпечення належної економічної підтримки молоді з боку держави. Доцільним є збільшення кількості та розширення фінансування програм, спрямованих на вирішення молодими людьми освітніх, житлових і професійних питань (доступного освітнього та житлового кредитування для молоді, фіскальних пільг і преференцій для молодих підприємців і роботодавців, які працевлаштовують молодих спеціалістів, якісної професійної орієнтації тощо).

Ураховуючи високий інноваційний потенціал підприємницького сектору для забезпечення соціально-економічних трансформацій, пріоритетом має стати *державне стимулювання підприємницької активності молоді* (зокрема, в ІТ-секторі, який останніми роками забезпечив Україні чільне місце за постачанням аутсорсингових послуг та обсягами експорту ІТ-продукції у Європі⁹³), опанування молоддю знань, компетенцій і навичок для провадження відповідної діяльності. В контексті децентралізації актуалізується також потреба розвитку механізмів державно-приватного та муніципально-приватного партнерства (зокрема, для реалізації інфраструктурних проєктів у молодіжній сфері);

3) *забезпечення актуальності форм та змісту комунікації влади з молодіжною аудиторією*. Як зазначається у звіті ЮНІСЕФ «The Power of Youth. Ефективні інструменти участі молоді», «молоді люди використовують дещо інші системи спілкування одне з одним, аніж дорослі. <...> Для побудови інклюзивних і широкомасштабних процесів участі потрібно застосовувати прийнятні для молоді канали комунікації та участі». Зазначене насамперед стосується процесів діджиталізації, які розширюють можливості не тільки для донесення суспільно важливої інформації (наприклад, стосовно небезпеки нинішнього коронавірусу SARS-CoV-2; загроз, які несуть уживання наркотичних речовин, шкідливі звички чи використання російських програм/мережевих сервісів), а й для включення молоді до політичного процесу на всіх рівнях.

Дебюрократизація роботи державних і місцевих органів влади у молодіжній сфері, належне використання ними цифрових інструментів

⁹³Код на експорт. Як компанії з України захоплюють ринок ІТ у Європі. *Deutsche Welle*. URL: <https://p.dw.com/p/3dZGb>; Експорт українського ІТ за 2019 рік зріс на 30 % / IT Ukraine Association. URL: <https://itukraine.org.ua/eksport-ukrainskogo-it-za-2019-rik-zris-na-30.html>

забезпечить покращення рівня сприйняття інформації цільовою аудиторією, дасть змогу налагодити з нею ефективну комунікацію та партнерські відносини, консолідувати зусилля держави та молодіжної громадськості для реалізації як власне молодіжної політики, так і державної політики загалом (зокрема, спільної боротьби з епідеміологічними, інформаційними та гібридними загрозами). Корисним у цьому сенсі є зарубіжний досвід використання актуальних комунікаційних майданчиків і креативних форматів (засоби популярної культури, соціальні мережі, блогові платформи, канали в месенджерах тощо).

Важливим спільним завданням Міністерства молоді та спорту та Міністерства освіти і науки в цьому контексті є *прищеплення молодому поколінню навичок самостійного, логічного та критичного мислення, вміння аналізувати та робити обґрунтовані висновки*, що є одним із найважливіших чинників ментальної стійкості до будь-яких пропагандистських маніпуляцій. Те ж саме стосується підвищення медіаінформаційної грамотності молоді, оволодіння молодими людьми знаннями щодо маніпулятивних медіатехнологій, правил «інформаційної гігієни» та основ кібербезпеки (технологій захисту інформації, теорії інформаційних війн, прийомів пропаганди та спеціальних інформаційно-психологічних операцій тощо). Останнє набуває виняткової актуальності, ураховуючи створення в РФ військ інформаційних операцій⁹⁴;

4) *популяризація здорового способу життя та спорту, заохочення молодіжної науково-технологічної творчості та міжнародної молодіжної співпраці*. Завважаючи на необхідність зміцнення фізичного та психічного здоров'я молодих людей, а також з огляду на пандемію коронавірусу COVID-19, важливим завданням є пропаганда здорового способу життя, поширення біологічних, медичних та екологічних знань серед молоді. Слід також активніше використовувати *потенціал спорту як національно-об'єднавчого чинника*. Загальновідомий факт: ще до початку активної фази збройної агресії РФ на Донбасі формальні та неформальні організації вболівальників національних команд (зокрема, футбольні «ультрас») показали себе одними з найбільш патріотично налаштованих суспільних груп, які, попри відмінності у спортивних вподобаннях, продемонстрували позитивний приклад об'єднання для протидії спільній зовнішній загрозі.

З огляду на демонстровані українською молоддю високі досягнення на міжнародних наукових, освітніх, інноваційно-технологічних тощо форумах,

⁹⁴Лапаєв Юрій. Нові інформаційні війська Росії: народжені брехати. *Український тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/World/186503>; Підрозділи психологічних операцій російської армії / Український мілітарний портал. URL: <https://mil.in.ua/uk/articles/pidrozdil-psyhologichnyh-operatsij-rosijskoyi-armiyi/>

що сприяють формуванню інвестиційної привабливості України та піднесенню її міжнародного реноме, слід розширювати підтримку молодіжних програм фундаментальних та прикладних наукових досліджень, технічної творчості молоді, а також фінансування підготовки національних дитячих і молодіжних команд до участі у таких заходах. Зважаючи на реалії Четвертої промислової революції, з метою зміцнення кадрового потенціалу секторів R&D та IT доцільно також докласти зусиль для популяризації STEM-дисциплін та розглянути питання щодо внесення робототехніки до Реєстру визнаних видів спорту в Україні (зادля якомога раннього залучення дітей до роботи з високими технологіями, як це робиться, приміром, у США, КНР, Японії, Естонії). Варто також звернути увагу на потенціал ігрової індустрії для вирішення фундаментальних та прикладних наукових задач (як приклади можна навести комп'ютерні ігри Foldit, EteRNA та EyeWire, а також проєкти Folding@Home та Citizen Science Games)⁹⁵.

Досягнення цілей національної молодіжної політики також вимагає інтенсифікації співпраці із зарубіжними колегами, міжнародними молодіжними організаціями, українською діаспорою у відповідних державах;

5) *усебічне сприяння інтеграції молоді з ТОТ Криму та ОРДЛО до українського гуманітарного простору*. Забезпечення стійкого зв'язку з Батьківщиною української молоді з окупованих АР Крим та ОРДЛО є питанням національного значення в контексті політики реінтеграції. Саме тому *необхідно продовжувати здійснення організаційної та правової підтримки української молоді з ТОТ, максимально розширюючи можливості для її включення до українського соціуму*. Слід наголосити на важливості не тільки всебічної підтримки молоді з числа ВПО, забезпечення освітніх прав наших громадян через освітні центри «Крим – Україна» та «Донбас – Україна», а й правового захисту молоді на тимчасово окупованих територіях (зокрема, в Криму) від незаконного (у порушення статті 51 Четвертої Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни)⁹⁶

⁹⁵How playing games can help science. *Stanford Medicine*. URL: <https://scopeblog.stanford.edu/2019/07/23/how-playing-games-can-help-science/>; How online gamers are solving science's biggest problems. *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/technology/2014/jan/25/online-gamers-solving-sciences-biggest-problems>; Theresa Horstman, Mark Chen. Gamers as Scientists? The Relationship between Participating in Foldit Play and Doing Science. *ResearchGate*. URL:

https://www.researchgate.net/profile/Mark_Chen5/publication/258294401_Gamers_as_Scientists_The_Relationship_Between_Participating_in_Foldit_Play_and_Doing_Science/links/579a3dcd08ae425e49183894/Gamers-as-Scientists-The-Relationship-Between-Participating-in-Foldit-Play-and-Doing-Science.pdf

⁹⁶Україна в ООН засудила військовий призов Росією жителів окупованого Криму / Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3043735-ukraina-v-onn-zasudila-vijskovij-prizov-rosieu-ziteliv-okupovanogo-krimu.html>; Росія не має права проводити «призов» в окупованому Криму – ЄС / Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3031206-rosia-ne-mae-prava-provoditi-prizov-v-okupovanomu-krimu-es.html>; Про незаконний призов до війська, який здійснює Росія в Криму з порушенням норм міжнародного права / Посольство США в Україні. URL: <https://ua.usembassy.gov/uk/russias-illegal-conscription-in-crimea-uk/>

призову до лав окупаційних збройних сил. З цією метою Міністерству молоді та спорту спільно з Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій та Представництвом Президента України в АРК слід здійснювати систематичний моніторинг порушень прав молоді на території Криму та ОРДЛО з подальшим інформуванням (за участі Міністерства закордонних справ України) національної та міжнародної громадськості.

У контексті політики «зшивання країни» та для наочного спростування поширюваних ЗМІ РФ та їх медійними проксі-суб'єктами українофобських, антиєвропейських і антизахідних фейків необхідно забезпечити (після завершення карантинних обмежень) розширення програм молодіжних обмінів – внутрішніх (як-от програма для студентів із ЗВО Східної та Західної України GOxChange) та зовнішніх (наприклад, Програма «Від родини до родини», що надає можливість українським дітям із зони бойових дій на Донбасі провести канікули в США, Канаді чи країнах ЄС). З огляду на послідовні зусилля російської пропаганди, спрямовані на експлуатацію української молоді у своїх інформаційно-психологічних спецопераціях (під прикриттям участі в т. зв. «паломницьких», «благодійних», «культурно-мистецьких», «науково-освітніх», «спортивних» тощо заходах), обґрунтованим видається запровадження тимчасового (до деокупації Криму та ОРДЛО) мораторію на виїзд організованих груп дітей до РФ.

Висновки

В умовах фрагментованості гуманітарного простору *державна політика в молодіжній сфері має істотне значення для збереження людського капіталу та досягнення національної згуртованості*. Брак державної уваги до молодіжної політики, безсистемність та застарілість форм її реалізації знижують ефективність відповідних заходів та значно ускладнюють протидію негативним тенденціям у цій сфері (зокрема, демографічно-міграційним трендам, розмиванню національної ідентичності, маргіналізації та криміналізації, поширенню деструктивних настроїв та ідеологічних впливів).

Вказане також підриває національні зусилля щодо деокупації та реінтеграції, суспільної консолідації та солідаризації українського соціуму. Оскільки в 2020 році спливає термін дії деяких програмних актів у сфері молодіжної політики, вказані пріоритети мають знайти відображення у відповідних нових документах. Під час їх підготовки слід уникати додавання ідеологічних і декларативних норм, які не наповнені реальним змістом, не

містять достатніх і завершених організаційно-правових механізмів їх практичної реалізації. Найкращого позитивного ефекту може бути досягнуто через раціональне поєднання аксіологічних (патріотичного виховання, зміцнення національної ідентичності, збереження історичної пам'яті тощо) та прагматичних (освітнього та економічного: житлового кредитування для молоді, державного стимулювання молодіжної зайнятості, підприємницької активності, науково-технологічної творчості тощо) складових частин молодіжної політики.

Окрему увагу слід приділити просуванню власного проукраїнського молодіжного порядку денного (зокрема, через створення якісного та цікавого контенту в суміжних гуманітарних секторах, реалізацію відповідних гуманітарних програм – освітніх, наукових, культурних, спортивних, інформаційних тощо); систематизації та інтеграції існуючих молодіжних практик (наразі досить розрізнених), їх оптимізації відповідно до вимог часу (зокрема, щодо актуального інструментарію, засобів донесення ключових меседжів до цільової аудиторії).

Ураховуючи нинішній стан та актуальні тенденції у гуманітарній царині, **ключові кроки національної молодіжної політики** мають бути спрямовані на:

- підтримку програми з патріотичного виховання, зміцнення національної та громадянської ідентичності, правової та політичної культури української молоді;
- розроблення та реалізацію комплексних заходів державного економічного стимулювання молоді;
- забезпечення актуальних форм та змісту комунікації влади з молодіжною аудиторією;
- популяризацію здорового способу життя та спорту, заохочення молодіжної науково-технологічної творчості та міжнародної молодіжної співпраці;
- сприяння інтеграції молоді з ТОТ Криму та ОРДЛО до українського гуманітарного простору.

10. СОЦІОГУМАНІТАРНІ ПРІОРИТЕТИ ІНТЕГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ТА ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ, ЩО ПОСТРАЖДАЛИ ВНАСЛІДОК ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ РФ

Проблема відновлення суверенітету й територіальної цілісності Української держави залишається однією з найбільш значущих у фокусі суспільної уваги. Наприкінці 2019 р. соціологічні дослідження фіксували: більшість (56 %) опитаних українських громадян упевнені, що окуповані території мають повернутися в Україну на тих же умовах, що були раніше. Одночасно учасники опитування були проти надання й закріплення в Конституції України «особливого статусу» окремих територій Донецької та Луганської областей (лише 26 % респондентів висловилися за підтримку цієї ідеї). Українським суспільством категорично не сприймається силовий сценарій відновлення територіальної цілісності країни (55,7 %) ⁹⁷. Так само рішуче відкидалася ідея введення в Україні федеративного устрою (63 % опитаних її не підтримують, 17% опитаних – висловилися «за»).

Дражливими були і залишаються питання можливих компромісів задля досягнення миру на Донбасі. Неодноразово проведені різноманітні протестні акції з вимогами чіткого дотримання визначених «червоних ліній» у переговорному процесі в межах Мінських домовленостей стали наочною демонстрацією несприйняття низки можливих компромісів. Так, 59 % опитаних категорично відкидають можливість амністії для тих, хто брав участь у бойових діях на Донбасі; 59 % – відкидають можливість відмови від євроінтеграційного поступу України; 54 % – вважають, що для України обов'язково має зберігатися перспектива членства у НАТО; 56 % опитаних не підтримують надання російській мові статусу другої державної ⁹⁸. У той же час відносна більшість (41 %) учасників опитування не підтримує ідею припинення фінансування мешканців ТОТ ⁹⁹ (пенсійні та соціальні виплати).

⁹⁷Громадська думка про ситуацію на Донбасі та шляхи відновлення суверенітету України над окупованими територіями (лютий 2020 р., соціологія) / Разумков Центр. 2020. 26 лют. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gromadska-dumka-pro-sytuatsiiu-na-donbasi-ta-shliakhy-vidnovlennia-suverenitetu-ukrainy-nad-okupovanymy-terytoriiamy-liutyi-2020r>

⁹⁸Громадська думка про ситуацію на Донбасі та шляхи відновлення суверенітету України над окупованими територіями (соціологія) / Разумков Центр. 2019. 11 жовт. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gromadska-dumka-pro-sytuatsiiu-na-donbasi-ta-shliakhy-vidnovlennia-suverenitetu-ukrainy-nad-okupovanymy-terytoriiamy>.

⁹⁹Громадська думка про ситуацію на Донбасі та шляхи відновлення суверенітету України над окупованими територіями / Центр Разумкова. 2020. Лют. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gromadska-dumka-pro-sytuatsiiu-na-donbasi-ta-shliakhy-vidnovlennia-suverenitetu-ukrainy-nad-okupovanymy-terytoriiamy-liutyi-2020r>

Водночас внаслідок довготривалості російської агресії, виникнення нових загроз глобального характеру (пандемія COVID-19), поглиблення соціально-економічних проблем, тощо можна спостерігати зміщення фокусу суспільної уваги з перебігу подій на фронті та окупованих територіях.

Останні дослідження, проведені напередодні місцевих виборів¹⁰⁰, демонструють, що для українців компроміси заради миру на Донбасі усе ж можливі, але лише такі, які, на думку опитаних, прийнятні для України (так вважає близько 50% респондентів). Лише 20 % опитаних обстоюють думку, що відновлення миру має відбуватися за будь-яку ціну.

Водночас для реального розуміння та детального аналізу соціально-психологічного стану населення, яке лишилося на окупованих територіях, українському суспільству бракує інформації. Джерелами такої інформації лишаються нечисленні соціологічні дослідження на території Донецької та Луганської областей, непідконтрольних українській владі¹⁰¹, результати яких (із значною похибкою) певним чином екстраполюються із результатами соціологічних досліджень на територіях Донецької та Луганської областей, підконтрольних Україні; опитування вимушених переселенців (ВПО), більшість із яких підтримує зв'язки з українськими громадянами, що лишилися на окупованих територіях; інформацією із соціальних мереж; аналіз масивів інформації з електронних ЗМІ (у т. ч. широкий контент-аналіз т. зв. «республіканських» ЗМІ).

10.1. Основні соціогуманітарні проблеми жителів ТОТ

Гуманітарні проблеми жителів ТОТ Донецької, Луганської областей та АР Крим насамперед безпосередньо стосуються проблем безпеки. Ідеться про безпеку власного життя, обмеження прав і свобод, політичні та економічні переслідування, забезпечення базових потреб (їжа, житло), обмеженість доступу до правових, адміністративних, медичних, освітніх тощо послуг на території України, а також обмеженість доступу до пенсійних і соціальних виплат.

У доповіді Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ), підготовленої за результатами роботи Моніторингової місії Організації Об'єднаних Націй з прав людини в Україні (ММПЛУ) «Щодо

¹⁰⁰Україні – 29. Де ми зараз та куди прямуємо? / Разумков Центр. 2020. 21 серп. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraini-29-de-my-zaraz-ta-kudy-priamuiemo>

¹⁰¹Шевчук І. Що ми знаємо про життя на окупованих територіях: 4 дослідження з Донбасу / Громадське. 2019. 15 лист. URL: <https://hromadske.ua/posts/sho-mi-znayemo-pro-zhittya-na-okupovanih-teritoriyah-4-doslidzhennya-z-donbasu>

ситуації з правами людини в Україні 16 травня – 15 серпня 2019 року», зазначається, що «за весь період конфлікту, з 14 квітня 2014 року до 15 серпня 2019 року, УВКПЛ зафіксувало загалом 3041 загиблого серед цивільного населення (1804 чоловіки, 1053 жінки, 98 хлопчиків, 49 дівчаток і 37 дорослих, чия стать невідома). Враховуючи 298 загиблих на борту літака рейсу МН17 “Малайзійських авіаліній” 17 липня 2014 року, загальна кількість загиблих серед цивільного населення у зв’язку з конфліктом становить щонайменше 3338 осіб. Кількість поранених цивільних осіб, за оцінками, перевищує 7 тисяч»¹⁰².

Слід наголосити, що повноцінне відновлення суверенітету України неможливе без соціокультурної реінтеграції громадян України, які проживають ТОТ. Водночас потужна пропагандистська робота, яку не припиняє РФ на ТОТ, значно утруднює це завдання. Одним із найдієвіших меседжів РФ є обіцянка «захисту» мешканців ТОТ та використання будь-яких недоліків у ставленні України до власних громадян на окупованих територіях для можливості заявити, що «Україні вони не потрібні». Такими вразливостями української позиції можна вважати припинення пенсійних виплат на вільній території, якщо пенсіонери з ТОТ не взяті на облік як ВПО. Здійснення будь-яких соціальних виплат Україною здійснюється лише за умови наявності довідки про взяття на облік ВПО, більш того, виплати припиняються у разі відсутності переселенця за місцем проживання більше 60 діб. Також пенсіонери з числа ВПО мають проходити ідентифікацію в ПФУ під час призначення пенсії та фізичну ідентифікацію установах АТ «Державний ощадний банк України» кожні шість місяців без можливості вибору іншого банку. Такі умови правозахисники визначають як дискримінаційні¹⁰³. На додачу, порядок призначення та виплати пенсій для жителів тимчасово окупованої АР Крим та м. Севастополя передбачає, що виплата пенсії проводиться тільки після надходження пенсійної справи разом із документами про припинення виплати пенсії та документів, які підтверджують відсутність громадянства РФ, про що робиться запит до державних органів країни-агресора. Таким чином громадяни України наражаються на небезпеку опинитись у полі зору російських правоохоронців.

¹⁰²Доповідь Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) «Щодо ситуації з правами людини в Україні 16 травня – 15 серпня 2019 року». URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/ReportUkraine16May-15Aug2019-UA.pdf>

¹⁰³Забезпечення реалізації соціально-економічних прав осіб, що постраждали внаслідок конфлікту в Україні. Альтернативний звіт Коаліції громадських організацій щодо реалізації Україною Міжнародного Пакту про економічні, соціальні та культурні права /Радник. 2020. 17 лют. URL: https://radnyk.org/reports/Alternatyvnyy_zvit_shchodo_realizatsiyi_Ukrayinoyu_Mizhnarodnoho_Paktu_pro_ekonomichni_sotsialni_ta_kulturni_prava_Ukr.pdf

Нині чинна процедура отримання статусу особи з інвалідністю внаслідок війни також містить дискримінаційні норми, а саме: цивільні особи які отримали поранення на неконтрольованих урядом України територіях у період із 1 грудня 2014 р. та дотепер, не мають права на оформлення цього статусу¹⁰⁴.

Ставлення держави Україна до своїх громадян значною мірою визначається станом КПВВ на лінії зіткнення. Останнім часом з боку «псевдореспублік» робиться все можливе для ускладнення перетину лінії зіткнення¹⁰⁵. У зв'язку із тривалою перервою у роботі КПВВ на в'їзді-виїзді з окупованих територій через обмеження, зумовлені пандемією коронавірусу, ситуація для цивільних громадян, які мають потребу в перетині тимчасового кордону, значно погіршилась¹⁰⁶. А українські КПВВ не обладнані належним чином (відсутні сервісні, санітарні зони, медпункти). Відповідальність за ситуацію розпорошується через невизначеність балансоутримувачів КПВВ (у т. ч. і розташованих на адмінкордоні з ТОТ Криму).

На сьогоднішній день на окупованих територіях залишаються проживати понад 4 млн осіб, частина з яких – діти та молодь. Вони позбавлені можливості отримувати базову та загальну шкільну освіту на тому ж рівні, на якому її отримують мешканці інших регіонів України. Оскільки більше шести років вони не вивчають українську мову, літературу та історію України, як наслідок – абітурієнти з ТОТ позбавлені можливості доступу до вищої освіти на рівні з іншими їхніми ровесниками. Слід наголосити, що російські куратори проводять активну роботу з формування й розвитку т. зв. молодіжних «військово-патріотичних» організацій, до лав яких активно залучається місцева молодь. Маніпуляції свідомістю та військова підготовка – основні пріоритети у роботі організації «Булат» (при організації діє клуб «Доброволець»)¹⁰⁷. Створенням та існуванням цих структур активно опікуються колишні члени обласної організації «Союз молоді регіонів України» (до 2014 р. – молодіжне крило Партії регіонів. Мали стосунок до діяльності загонів «тітушок», організації провокацій проти демократичних опозиційних сил узимку 2013–2014 рр., зараз виступають у ролі інструкторів організації). Після повернення тимчасово окупованих територій під юрисдикцію української влади вихованці цих молодіжних

¹⁰⁴Держава більше декларує, ніж підтримує громадян, які отримали інвалідність внаслідок війни на Донбасі, - результати дослідження /Справедливість заради миру на Донбасі. Правозахисна коаліція. 2020. 28 трав. URL: <https://jfp.org.ua/rights/istoria-konfliktu#>

¹⁰⁵ Підсумки вівторка на окупованих територіях Донбасу. Головне / Остров. 2020. 23 черв. URL: <https://www.ostro.org/general/society/news/592591/>

¹⁰⁶Солнечные удары, прединфарктное состояние: 8 человек доставлены в больницу с КПВВ «Еленовка» – соцсети / Остров. 2020. 24 черв. URL: <https://www.ostro.org/general/society/news/592620/>

¹⁰⁷Див.: URL: https://www.youtube.com/watch?time_continue=201&v=FL7XdBw0Y3k

організацій, маючи досвід військово-підготовчих курсів, зможуть скласти опору для терористичної діяльності не тільки на сході України, але й в інших регіонах нашої держави.¹⁰⁸ У той же час, за даними ЮНІСЕФ, «конфлікт в Україні має глибокий вплив на життя 580 тисяч дітей, які мешкають на непідконтрольних уряду України територіях, а також тих, хто знаходиться біля лінії фронту на сході країни. Серед них, 200 тисяч дітей потребують психологічної допомоги»¹⁰⁹.

Ще 2016 р. була створена тимчасова процедура спрощеного вступу дітей із ТОТ у заклади вищої освіти – вступ відбувається через освітні центри «Крим – Україна» та «Донбас – Україна», проте ці процедури мають обмежену ефективність. Ці центри створені на базі закладів вищої освіти, перелік яких є обмеженим, крім того, вони в основному сконцентровані у областях, наближених до ТОТ¹¹⁰. Водночас запит на навчання в Україні попри все зберігається¹¹¹.

Висновки

Тяжкі соціально-економічні умови, досить швидкий занепад соціально-побутового забезпечення у найближчій перспективі спричинятимуть подальше зростання протестних настроїв серед населення окупованих територій ОРДЛО, що призводитиме до посилення репресивних заходів (ув'язнення, катування, також і «показові» страти) стосовно мирних мешканців з боку т. з. «керівництва ДНР/ЛНР» з метою збереження свого впливу.

Завдяки довготривалому впливу російської пропаганди психологічний стан більшості мирного населення ТОТ можна охарактеризувати як «втеча від реальності» або «внутрішня завіса» (не помічати, що відбувається в реальності, зберігаючи ілюзію продовження повсякденного способу життя), повною мірою також спостерігається «стокгольмський синдром». Фактична відсутність українських ЗМІ, скерована дія інформаційних технологій та психологічних маніпуляцій з боку РФ, особливості соціального, етнічного та

¹⁰⁸Див.: URL: <http://news-front.info/2016/01/24/patrioticheskoe-vospitanie-v-dnr/>

¹⁰⁹В Україні було зареєстровано більш ніж 215 000 внутрішньо переміщених дітей. Щонайменше одна із п'яти шкіл була зруйнована або пошкоджена. Минулого року більше ніж 20 дітей було вбито та 40 дітей отримали поранення, у тому числі 28 дітей були поранені або загинули через міни або вибухові предмети / ЮНІСЕФ. URL: http://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_28681.html

¹¹⁰Діти, яких торкнувся збройний конфлікт в Україні. Дослідницький звіт /Радник. 2019. URL: <https://radnyk.org/wp-content/uploads/2019/10/Doslidnyczkyj-zvit-Dity-yakyh-torknuvsya-zbrojnyj-konflikt-v-Ukrayini-.pdf>

¹¹¹Очільниця МОН Любомира Мандзій: В уряді ще немає рішення, чи підуть діти в школу 1 вересня / РБК. 2020. 23 черв. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/glava-mon-lyubomira-mandziy-pravitelstve-1592857814.html>

освітнього рівня людей – усе це в багатьох випадках унеможлиблює донесення правдивої інформації, контраргументів та раціональних меседжів української сторони до значної частини населення.

Своєю чергою, це створює додаткові перешкоди у налагодженні комунікації з населенням окупованих територій, що стає додатковим негативним чинником для подолання соціокультурного дистанціювання в майбутньому. Особливо загрозливою тенденцією для ускладнення перспективи психологічної реабілітації населення, яке залишається на територіях ОРДЛО, є те, що психологічно-маніпулятивний вплив спрямовується переважно на молодь та дітей, формуючи захисно-несвідому «ідентифікацію з агресором». А це утворює підґрунтя для зростання правопорушень і злочинності, фактично готує з таких представників молоді нові загони терористів.

Ментальне «повернення» населення ОРДЛО, руйнування міфів та стереотипів, нав'язаних із ворожою пропагандою, поступове витіснення зі свідомості мешканців ідей «руського міра» – це дуже складне завдання з перспективою довготривалого вирішення. Його можна здійснити поступово через актуалізацію особистісних потреб громадян України, які залишились на ТОТ, можливо, використовуючи практики з реабілітації жертв екстремізму або постраждалих від маніпулятивного впливу сектантів.

Унаслідок тривалого збройного конфлікту та окупації частин Донецької, Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя жителі ТОТ перебувають під постійним впливом російської пропаганди і значно обмеженого доступу до українських ЗМІ. Це спричиняє все більше соціокультурне дистанціювання жителів тимчасово окупованих територій від соціокультурних процесів в Україні загалом. Особливо загрозливою тенденцією для ускладнення перспективи психологічної реабілітації населення тимчасово окупованих територій є цілеспрямоване формування «ідентифікації з агресором» у молоді та дітей.

Процес соціокультурної реінтеграції громадян, які проживають на ТОТ, має бути довготривалим, комплексним, базуватися на актуалізації особистісних потреб. Важливими напрямками державної політики України на цьому шляху мають стати такі:

- використання можливості створення нових соціальних стандартів для населення ТОТ із застосуванням наочного прикладу змін на краще на вільній від окупації території України;
- підвищення ефективності роботи з внутрішньо переміщеними особами (особливо через те, що більшість із них активно підтримує зв'язки з

мешканцями ТОТ і лишається для останніх важливим джерелом інформації про життя в Україні);

- активізація діяльності із залучення молоді до навчання у закладах вищої освіти України всіх рівнів акредитації, зважаючи на те, що агресивний пропагандистський вплив з боку РФ особливо націлений на молодь;

- сприяння забезпеченню повноцінної інформаційної присутності України на тимчасово окупованих територіях ОРДЛО. Одночасно потрібно зважати на існування значних ризиків того, що проукраїнські меседжі програватимуть російським за погіршення соціально-економічної та внутрішньополітичної ситуації в Україні.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Соціокультурна сфера, політика у сфері міжрелігійних, міжнаціональних, мовних відносин, заходи з публічної дипломатії у комплексі сприяють зростанню соціальної стійкості та згуртованості, суспільній реінтеграції, формуванню й реалізації політики із безпечної реінтеграції тимчасово окупованих територій. Забезпечення прав громадян у різних напрямках гуманітарної політики є невід’ємною складовою частиною демократичного процесу, що ґрунтується на засадах інклюзивності та сприяє загальному суспільному розвитку. Під час формування окремих складових частин гуманітарної політики доцільно враховувати таке:

1. Актуальні завдання державної політики у сфері культури. Процеси творення культури в демократичних країнах здійснюються без прискіпливої регуляції та проявів цензури з боку держави. Водночас держава забезпечує підтримку культурної сфери за допомогою фінансових та правових механізмів. Ресурси розвитку, яких так потребує вітчизняна культура: конкретні цифри цільового фінансування в державному та місцевих бюджетах; адекватна регуляція державно-приватного партнерства; формування прозорих правил гри на ринку культурних послуг; реформування наявної системи управлінських інститутів та загалом культурної інфраструктури; вдосконалення системи підготовки працівників сфери культури; моральна підтримка та промоція діячів культури та мистецтва; захист культурних цінностей та презентація української культури назовні.

Серед кроків, які має вжити держава щодо подальшого розвитку культурної сфери в Україні, – удосконалення нормативно-правового врегулювання з метою сприяння державного протекціонізму сфери культури. Прийняття нової редакції Закону України «Про культуру». Унормування державної податкової політики з метою підтримки креативних індустрій, захисту культури в умовах пандемії COVID-19. Збільшення бюджетних витрат на підтримку культури, зокрема підвищення оплати праці працівників галузі. Прийняття державної цільової програми підтримки культури та сфери креативних індустрій, передбачення бюджетних коштів на її реалізацію. Унормування меценатства задля заохочення до приватної підтримки розвитку культури в Україні. Створення необхідних засад для рівного доступу до культурних послуг жителів різних за масштабами населених пунктів. Підтримка й заохочення молодих митців до роботи в Україні.

Сприяння розвитку сучасного мистецтва, збереження національного культурного різноманіття. Важливим кроком є інвентаризація музейних фондів, створення електронних баз даних. Осучаснення мережі будинків культури та бібліотек, створення на їх основі культурних осередків громад, популяризація таких осередків, як серед населення, так і митців.

2. Проблеми збереження культурної спадщини України. Культурна спадщина є найбільш репрезентативною частиною матеріалізованої історичної пам'яті, на основі якої формується національна ідентичність громадян, збагачується та гуманізується їх світогляд. Багатство й різноманітність становлять важливу складову частину іміджу країни на міжнародній арені, а стан, у якому перебуває культурна спадщина, свідчить про рівень цивілізованості її населення та освіченість, компетентність і політичну далекоглядність її влади.

З метою створення належних засад для подальшого збереження об'єктів культурної спадщини необхідним є приведення законодавства України у сфері управління та збереження об'єктами культурної спадщини у відповідність до міжнародних норм, ратифікованих Україною. Важливим є: завершення формування Державної служби охорони культурної спадщини України, Державної інспекції культурної спадщини України; унормування права неприбуткових громадських організацій на здійснення пошуку нових об'єктів культурної спадщини, підготовки документів для включення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток, моніторингу стану об'єктів культурної спадщини. Потрібно ратифікувати Конвенцію Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями. Також необхідно забезпечити державний моніторинг стану об'єктів культурної спадщини на тимчасово окупованих територіях України; сприяння моніторинговій місії ЮНЕСКО щодо спостереження за об'єктами культурної спадщини на тимчасово окупованих територіях АР Крим.

3. Сучасні світові освітні тренди та перспективи їх реалізації в Україні. Розвиток економіки знань і безперервний процес інновацій зумовлюють прискорення змін на ринку праці та вимагають від людини здатності швидко адаптуватися до мінливого соціально-економічного середовища та готовності розвивати свої знання й навички протягом життя. Це створює нові виклики перед надавачами та споживачами освітніх послуг, системою освіти в цілому. Відповіді на ці виклики потребують виходу за межі усталених освітніх моделей, освоєння й упровадження інноваційних форм освіти. Особливої актуальності на цьому етапі освітнім інноваціям надає пандемія коронавірусу, яка водночас стала потужним поштовхом для пошуку й реалізації можливостей запровадження в освітній процес

інноваційних технологій. Для України необхідність пошуку нових форм організації освіти зумовлена також російською агресією та проблемами реалізації освітніх прав громадян України з тимчасово окупованих територій.

Серед основних заходів слід відзначити сприяння з боку держави цифровізації освітнього процесу на всіх рівнях: технічне забезпечення, розробка онлайн методичних матеріалів і навчальних програм, підвищення цифрової грамотності викладачів. Необхідними є також: подальша інтеграція формальної, неформальної та інформальної освіти; розроблення стандартів і сертифікації неформальної освіти; сприяння розвитку освіти протягом життя, зокрема її дистанційних форм.

4. Потенціал розвитку наукової сфери в Україні. Розвиток наукоємних та високотехнологічних виробництв, упровадження інноваційних технологій в усі сфери суспільного життя є переважними світовими трендами. У цих процесах розвиток науки та її економічне застосування відіграють ключову роль. Однак в Україні зв'язок наукової сфери, з одного боку, з освітнім процесом (заклади вищої освіти), а з іншого – з високотехнологічним виробництвом і підприємництвом, є дуже слабким. Для подальшої інтеграції науки та економіки в Україні доцільно: сприяти розвитку міжнародного науково-технічного співробітництва з країнами-партнерами; запроваджувати системи фінансових пільг і заохочень для співпраці українського підприємництва з науковою сферою; підтримувати сприятливі умов для роботи молодих науковців, виконання перспективних досліджень з метою заохочення молодих науковців залишатися працювати в Україні. Необхідно також формувати державні замовлення для наукової сфери та забезпечувати системну фінансову підтримку розробок і подальших упроваджень; визначити і сприяти державно-комерційній підтримці перспективних у світовому масштабі наукових досліджень, у яких Україна потенційно може мати першість у майбутньому.

5. Забезпечення функціонування української мови як державної і мовних прав корінних народів та національних меншин. Мовна політика в Україні потребує подальшого вдосконалення. Зокрема, вона має спрямовуватись, з одного боку, на імплементацію норм Закону України «Про українську мову як державну», а з іншого – на забезпечення мовних прав національних меншин і корінних народів. Задля реалізації останнього доцільно розробити й прийняти нову редакцію Закону України «Про національні меншини», а також розробити й прийняти Закон України «Про корінні народи», у яких унормувати права на застосування мов національних меншин і корінних народів у різних сферах. Крім того, подальшої підтримки

та популяризації потребують розвиток практики читання та книговидавництва українською мовою; передбачення державної підтримки книговидавництва українською мовою. Важливим є впровадження безкоштовних курсів з вивчення української мови державним службовцям, працівникам бюджетних установ.

6. Активізація засобів публічної дипломатії для просування національних інтересів України. В умовах сучасних глобалізаційних процесів публічна дипломатія відіграє одну з найвпливовіших ролей у формуванні позитивного іміджу країни, сприянні побудови й поглибленню міцних дипломатичних відносин між державами та загалом на міжнародній арені. Україна останнім часом зробила важливі кроки щодо посилення власної публічної політики. Зокрема, було створено Український інститут. Проте для подальшого посилення впливу заходів публічної дипломатії України необхідно покращити міжвідомчу співпрацю між Українським інститутом, Міністерством закордонних справ України, Міністерством культури та інформаційної політики, Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, Українським культурним фондом. Також сприяти долученню до участі у формуванні напрямів і заходів публічної дипломатії провідних неурядових організацій, які працюють у цій сфері. Особлива увага у реалізації засобів публічної дипломатії має бути спрямована на контентний аспект та використання сучасних каналів комунікації.

7. Актуальні питання реформування державної етнонаціональної політики. Сфера етнонаціональних відносин потребує виваженої, системної і водночас гнучкої державної політики. Насамперед існує потреба в розробленні та прийнятті Концепції етнонаціональної політики в Україні, в якій було би визначено основні пріоритети та завдання цієї політики. Державна етнонаціональна політика має бути спрямована на забезпечення прав національних меншин і корінних народів в управлінні місцевими справами в умовах децентралізації; створення та постійне функціонування консультативно-дорадчих структур при органах центральної влади, що складались би з представників національних меншин. Актуальним питанням залишається вдосконалення освітньої політики щодо національних меншин і корінних народів, зокрема мови навчання, забезпечення навчальними матеріалами, підручниками тощо. В умовах пандемії коронавірусної інфекції COVID-19 постало завдання розробки і впровадження якісної дистанційної освіти мовами національних меншин і корінних народів. Крім того, в умовах коронавірусної інфекції додаткового захисту здоров'я і життя потребують

уразливі категорії національних меншин, зокрема представники ромської спільноти.

8. Утвердження партнерської моделі державно-конфесійних відносин у контексті сучасних викликів. Світові процеси в релігійному середовищі схиляють до думки про зв'язок між демократичними практиками та релігійними свободами. Якщо в поліконфесійному суспільстві відсутні можливості для ціннісного та світоглядного вибору, то це призводить до ідеологічного диктату та політичних репресій. На практиці вони проявляються релігійною нетерпимістю, агресією, дискримінацією, переслідуваннями, репресіями тощо. Найкращий шлях уникнути подібних форм ворожнечі та конфліктів на релігійному ґрунті – розвивати діалог і співпрацю між релігійними об'єднаннями, владою та суспільством.

Україна на сьогоднішній день достатньо успішна в розбудові партнерської моделі державно-конфесійних відносин. У найближчій перспективі держава шукатиме рішень, котрі зміцнять досягнутий результат і дозволять упевнено реалізувати стратегічні пріоритети щодо європейської інтеграції.

9. Ключові пріоритети молодіжної політики в гуманітарній сфері. Державна молодіжна політика України характеризується браком системності та сучасності підходів до розв'язання потреб молодіжної аудиторії. Отже, національна молодіжна політика потребує вдосконалення та осучаснення, зокрема з урахуванням європейського досвіду в цій сфері. Ключовими напрямками є налагодження роботи відновленого Міністерства з питань молоді і спорту, а також розробка і прийняття концептуальних документів, що мають визначити пріоритети й завдання розвитку молодіжної сфери на найближчі роки. Серед нагальних завдань – розробка та впровадження соціально-економічних програм підтримки молоді в Україні, зокрема програм підтримки талановитої молоді у сферах науки, мистецтва тощо; продовження політики національно-патріотичного виховання; побудова ефективних сучасних каналів комунікації влади (різних рівнів) з молодіжною аудиторією; заохочення молоді до участі у суспільно-політичних процесах, зокрема й на місцевому рівні. На часі розроблення й упровадження програм підтримки молоді з тимчасово окупованих територій України, сприяння її інтеграції в український освітній, інформаційний, культурний простір тощо.

10. Соціогуманітарні пріоритети безпечної інтеграції громадян України, територій України, що постраждали внаслідок воєнної агресії РФ. Унаслідок тривалого збройного конфлікту на Донеччині і Луганщині, окупації частин цих областей і території АР Крим поступово збільшується дистанція між жителями тимчасово окупованих територій та Україною.

Населення ТОТ практично усунуто з українського інформаційного простору, має дуже обмежений доступ до адміністративних, соціальних, економічних тощо послуг (мешканці ТОТ АР Крим залишаються нерезидентами України). В умовах карантинних заходів з боку України, та особливо з боку окупаційної влади на ТОТ Донеччини і Луганщини, АР Крим, дистанція продовжує збільшуватися, тому що громадяни України з ТОТ практично позбавлені можливості приїжджати на підконтрольну владі України територію. Наразі тимчасово окуповані території України перетворилися на справжні гетто для українських громадян. Основними проблемами жителів ТОТ є насамперед соціогуманітарні, які стосуються питань фізичного виживання, забезпечення матеріальних потреб. У цьому контексті з боку України доцільно докласти зусиль задля найшвидшого відновлення повноцінного перетину лінії зіткнення в обидва боки. Створити умови для надання швидких та якісних адміністративних, соціальних, банківських послуг на території КПВВ, збільшення кількості цих пунктів (зокрема, в Луганській області).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

О. О. Сінайко, заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень;

Ю. А. Тищенко, керівник центру суспільних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень;

Ю. Б. Каплан, завідувач відділу гуманітарної політики та розвитку громадянського суспільства центру суспільних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень;

О. Ю. Михайлова, головний консультант відділу розвитку політичної системи центру суспільних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень;

О. Л. Валецький, провідний науковий співробітник відділу розвитку політичної системи центру суспільних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень;

М. Т. Степико, головний науковий співробітник відділу гуманітарної політики та розвитку громадянського суспільства центру суспільних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень;

О. М. Литвиненко, головний консультант відділу розвитку політичної системи центру суспільних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень;

А. Ю. Іщенко, головний консультант відділу гуманітарної політики та розвитку громадянського суспільства центру суспільних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень;

М. М. Карпенко, головний консультант відділу гуманітарної політики та розвитку громадянського суспільства центру суспільних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень;

В. С. Лозовий, головний консультант відділу гуманітарної політики та розвитку громадянського суспільства центру суспільних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень;

С. О. Зубченко, головний консультант відділу гуманітарної політики та розвитку громадянського суспільства центру суспільних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень;

В. О. Бакальчук, головний консультант відділу гуманітарної політики та розвитку громадянського суспільства центру суспільних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень;

С. В. Дубова, головний консультант відділу гуманітарної політики та розвитку громадянського суспільства центру суспільних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень;

С. І. Здіорук, провідний науковий співробітник відділу гуманітарної політики та розвитку громадянського суспільства центру суспільних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень;

В. В. Токман, головний консультант відділу гуманітарної політики та розвитку громадянського суспільства центру суспільних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень;

Т. В. Черненко, головний консультант відділу інформаційної безпеки та кібербезпеки центру безпекових досліджень Національного інституту стратегічних досліджень.

Наукове видання

О. О. Сінайко, Ю. А. Тищенко, Ю. Б. Каплан,
О. Ю. Михайлова, О. Л. Валевський та ін.

**ГУМАНІТАРНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ:
ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
(БІЛА КНИГА)**

Аналітична доповідь

За загальною редакцією *Ю. Б. Каплан, Ю. А. Тищенко*

Відповідальна за випуск *І. О. Корецька*

Редагування та коректура *Т. В. Карбовнича*

Формат 60х90^{1/16}. Обсяг ум. друк. арк. Наклад пр.

Видання підготовлено до друку
в Національному інституті стратегічних досліджень,
вул. Пирогова, 7-а, м. Київ, 01030
Тел./факс: (044) 234-50-07
e-mail: info-niss@niss.gov.ua
<http://www.niss.gov.ua>

Надруковано